

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO

Białystok, dnia 5 grudnia 2025 r.

Poz. 5092

UCHWAŁA NR XVI/95/25 RADY MIEJSKIEJ W KNYSZYNIE

z dnia 28 listopada 2025 r.

w sprawie przyjęcia „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Knyszyn na lata 2025 – 2028”

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2025 r. poz. 1153 t.j.), w związku z art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 t.j.) po uzyskaniu pozytywnej opinii Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków Rada Miejska w Knyszynie uchwala co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Knyszyn na lata 2025 - 2028, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Burmistrzowi Knyszyna.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Podlaskiego.

Przewodniczący Rady Miejskiej
Irena Wysocka

Załącznik do Uchwały Nr XVI/95/25

Rady Miejskiej w Knyszynie

z dnia 28 listopada 2025 r.

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY KNYSZYN na lata 2025- 2028

Knyszyn 2025

SPIS TREŚCI

1.	Wstęp	3
2.	Podstawa prawna opracowania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami ...	4
3.	Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	5
4.	Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.....	17
5.	Relacje Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Knyszyn z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu.....	22
6.	Relacja Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Knyszyn z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy.....	24
7.	Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Gminy Knyszyn.....	31
8.	Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy.....	67
9.	Założenia programowe i zadania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Knyszyn.....	72
10.	Instrumentarium Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami.....	75
11.	Monitoring realizacji Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami.....	76
12.	Źródła finansowania opieki nad zabytkami.....	77
13.	Wydatki Gminy na opiekę nad zabytkami	80
14.	Podsumowanie	82

Załączniki:

Nr 1	Gminna Ewidencja Zabytków Nieruchomych	83
Nr 2	Zabytki nieruchome włączone do rejestru zabytków.....	85
Nr 3	Wykaz zabytków ruchomych włączonych do rejestru zabytków województwa podlaskiego (źródło: pismo PWKZ z 06 listopada 2019 r).....	86
Nr 4	Zabytki (stanowiska) archeologiczne włączone do Wojewódzkiej ewidencji zabytków (niewłączonych do rejestru zabytków).....	89

1. WSTĘP

Gmina miejsko - wiejska Knyszyn położona jest na obszarze Wysoczyzny Białostockiej w środkowej części województwa podlaskiego w powiecie monieckim. Gmina Knyszyn graniczy z następującymi gminami: miastem i gminą Mońki, miastem i gminą Czarna Białostocka, gminami: Krypno, Dobrzyniewo Kościelne, Jasionówka. Powierzchnia miasta i gminy w granicach administracyjnych wynosi ok. 127 km² (w tym miasto 24 km²), co stanowi 0,63% powierzchni województwa podlaskiego i 9,2% powierzchni powiatu monieckiego. Administracyjnie gmina podzielona jest na miasto Knyszyn i 14 sołectw. Według danych Urzędu Stanu Cywilnego w Knyszynie, na dzień 01.08.2025 r. na terenie Gminy Knyszyn mieszkało 4 390 osób, z czego 2 561 w mieście oraz 1 829 na obszarach wiejskich.

Przedmiotem opracowania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami jest dziedzictwo kulturowe w granicach administracyjnych gminy Knyszyn. Jego celem jest analiza zasobów kulturowych oraz określenie zasadniczych kierunków działań i zadań na rzecz ochrony i opieki nad zabytkami. Program został opracowany zgodnie z art. 87 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 t. j.) oraz z wytycznymi Poradnika Metodycznego „Gminny Program Opieki nad Zabytkami”, przygotowanego przez Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami sporządzany jest przez burmistrza, a następnie po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, zostaje przyjęty przez Radę Miejską w Knyszynie. Program ogłaszany jest w Dzienniku Urzędowym Województwa Podlaskiego. Sporządza się go na okres 4 lat, natomiast, co dwa lata burmistrz przedstawia Radzie Miejskiej sprawozdanie z wykonania programu.

Gminy Program Opieki nad Zabytkami nie jest aktem prawa miejscowego, natomiast stanowi dokument uzupełniający dotychczas przyjęte akty prawa miejscowego, uwzględniając zadania z zakresu opieki nad zabytkami. Określa sposób ich realizacji, poprzez stosowne działania organizacyjne i finansowe oraz upowszechniające wiedzę o zabytkach. Ma on również pomóc w aktywnym zarządzaniu zasobem stanowiącym dziedzictwo kulturowe gminy. Poprzez działania edukacyjne ma także budzić w lokalnej społeczności świadomość wspólnoty kulturowej, roli i znaczenia lokalnych wartości i wspólnych korzeni. Wspólna dbałość o zachowanie wartości kulturowych wzmacnia poczucie tożsamości, wspiera identyfikację jednostki z tzw. „małą ojczyzną”.

2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Podstawą prawną obowiązku wykonania **Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Knyszyn na lata 2021 – 2024** jest *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.* (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 t. j.), która mówi o obowiązku sporządzania przez samorządy wojewódzkie, powiatowe oraz gminne, na okres czterech lat programu opieki nad zabytkami. Zgodnie z ustawą, ochrona zabytków to domena aktywności administracji publicznej, która ma stworzyć sprzyjające okoliczności prawne, finansowe i organizacyjne, służące zachowaniu, zagospodarowaniu, a także zapobieganiu niszczenia, czy niewłaściwego użytkowania zabytków. Dotyczy to także nie dopuszczenia do uszczuplenia zasobów oraz kontroli stanu zachowania i przeznaczenia zabytków oraz uwzględnienia tych zadań w kształtowaniu polityki planistycznej i środowiskowej.

Według ustawy, termin *opieka nad zabytkami* dotyczy działania właścicieli zabytków, którzy tworzą warunki dla naukowego badania zabytków, prowadzenia przy nich prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, zabezpieczenia i utrzymania ich samych oraz ich otoczenia w jak najlepszym stanie oraz popularyzowania i upowszechniania wiedzy o nich. W ustawie określono kwestie związane z ochroną i zarządzaniem dziedzictwem kulturowym, a szczególnie zagadnienia tworzenia krajowego programu ochrony i opieki nad zabytkami, organizację organów ochrony zabytków oraz zakres i formę ochrony zabytków (zadania i kompetencje w zakresie ochrony zabytków wykonuje Generalny Konserwator Zabytków w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego oraz wojewódzcy konserwatorzy zabytków działający w imieniu wojewodów).

Art. 87. ust. 2. cytowanej ustawy wyznacza cele gminnego programu opieki nad zabytkami:

1. uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
2. zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
3. wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
4. podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
5. określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;

6. podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE

Ochrona zabytków w Polsce jest konstytucyjnym obowiązkiem państwa i każdego obywatela. Zadania państwa w zakresie ochrony określają artykuły 5 i 6 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r., która zastąpiła ustawę o ochronie dóbr kultury z 1962 r., powiązała ochronę zabytków z ochroną szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego, umieszczając to zagadnienie w kontekście naszego uczestnictwa w kulturze i historii całej Europy. Nowe prawo zostało dostosowane do zasad obowiązujących w Unii Europejskiej.

Obowiązujące uregulowania prawne, dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zostały zawarte w następujących dokumentach:

3.1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.

Art. 5. Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju.

Art. 6. Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju.

Art. 86. Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa.

3.2. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 t. j.)

Głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2024 r. poz. 1292 t. j.). Dla celów niniejszego *Programu...* konieczne jest przywołanie poniższych artykułów tej ustawy:

Art. 3. Użyte w ustawie określenia oznaczają:

- 1) zabytek - nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;

- 2) zabytek nieruchomy - nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o których mowa w pkt. 1;
- 3) zabytek ruchomy - rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, o których mowa w pkt. 1;
- 4) zabytek archeologiczny - zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;
- 5) instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami - instytucję kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami;
- 6) prace konserwatorskie - działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;
- 7) prace restauratorskie - działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań;
- 8) roboty budowlane - roboty budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku;
- 9) badania konserwatorskie - działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;
- 10) badania architektoniczne - działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;
- 11) badania archeologiczne - działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;
- 12) historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny - przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;
- 13) historyczny zespół budowlany - powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;

14) krajobraz kulturowy - przestrzeń historycznie ukształtowaną w wyniku działalności człowieka, zawierającą wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze;

15) otoczenie - teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

Art. 4. Ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Art. 5. Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Art. 6. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:

- a) krajobrazami kulturowymi,
- b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- c) dziełami architektury i budownictwa,
- d) dziełami budownictwa obronnego,
- e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- f) cmentarzami,
- g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,

h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2) zabytki ruchome będące, w szczególności:

- a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
- d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2022 r. poz. 2393),
- f) instrumentami muzycznymi,
- g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
- h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:

- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- b) cmentarzyskami,
- c) kurhanami,
- d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

2. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Art. 7. Formami ochrony zabytków są:

- 1) wpis do rejestru zabytków;
  - 1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- 2) uznanie za pomnik historii;
- 3) utworzenie parku kulturowego;
- 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Art. 16.1. Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

Art. 17.1. Na terenie parku kulturowego lub jego części mogą być ustanowione zakazy i ograniczenia dotyczące:

- 1) prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej;
- 2) zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych;
- 3) umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1;
- 3a) zasad i warunków sytuowania
- 4) składowania lub magazynowania odpadów.

2. W razie ograniczenia sposobu korzystania z nieruchomości na skutek ustanowienia zakazów i ograniczeń, o których mowa w ust. 1, stosuje się odpowiednio przepisy art. 131-134 ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. - Prawo ochrony środowiska (Dz.U.2025 r. poz. 647 z późn. zm.).

Art. 18.

1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

2. W strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

- 1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.

Art. 19.

1. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych włączonych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- 3) parków kulturowych.

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych włączonych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

2. W przypadku, gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie, o których mowa w ust. 1.

3. W studium i planie, o których mowa w ust. 1, ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Art. 20. Projekty i zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Art. 21. Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy.

Art. 22.1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.

2. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewłączonego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome włączone do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;

- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków

Art. 25.

1. Zagospodarowanie na cele użytkowe zabytku nieruchomego włączonego do rejestru wymaga posiadania przez jego właściciela lub posiadacza:

- 1) dokumentacji konserwatorskiej określającej stan zachowania zabytku nieruchomego i możliwości jego adaptacji, z uwzględnieniem historycznej funkcji i wartości tego zabytku jak również możliwości jego dostosowania dla osób ze szczególnymi potrzebami, o których mowa w ustawie z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami, jak również możliwości jego dostosowania dla osób ze szczególnymi potrzebami, o których mowa w ustawie z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami (Dz. U. z 2024 r. poz. 1411);

- 2) uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków programu prac konserwatorskich przy zabytku nieruchomym, określającego zakres i sposób ich prowadzenia oraz wskazującego niezbędne do zastosowania materiały i technologie;

- 3) uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków programu zagospodarowania zabytku nieruchomego wraz z otoczeniem oraz dalszego korzystania z tego zabytku, z uwzględnieniem wyeksponowania jego wartości.

2. W celu spełnienia wymagań, o których mowa w ust. 1, wojewódzki konserwator zabytków jest obowiązany nieodpłatnie udostępnić do wglądu właścicielowi lub posiadaczowi zabytku nieruchomego posiadaną przez siebie dokumentację tego zabytku oraz umożliwić dokonywanie niezbędnych odpisów z tej dokumentacji.

Art. 26.

1. W umowie sprzedaży, zamiany, darowizny lub dzierżawy zabytku nieruchomego włączonego do rejestru, stanowiącego własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, przy określaniu sposobu korzystania z tego zabytku należy nałożyć, jeżeli stan zachowania zabytku tego wymaga, na nabywcę lub dzierżawcę obowiązek przeprowadzenia w określonym terminie niezbędnych prac konserwatorskich przy tym zabytku.

2. Przepis ust. 1 stosuje się odpowiednio do decyzji o oddaniu w trwały zarząd zabytku nieruchomego włączonego do rejestru.

Art. 27. Na wniosek właściciela lub posiadacza zabytku wojewódzki konserwator zabytków przedstawia, w formie pisemnej, zalecenia konserwatorskie, określające sposób korzystania z zabytku, jego zabezpieczenia i wykonania prac konserwatorskich, a także zakres dopuszczalnych zmian, które mogą być wprowadzone w tym zabytku. We wniosku należy wskazać zakres

planowanych prac, ze wskazaniem zaplanowanych do zastosowania materiałów budowlanych i rozwiązań technicznych.

Art. 28.

Niezależnie od obowiązków wynikających z opieki nad zabytkami, określonych w art. 5, właściciel lub posiadacz zabytku włączonego do rejestru lub zabytku znajdującego się w wojewódzkiej ewidencji zabytków zawiadamia wojewódzkiego konserwatora zabytków o:

- 1) uszkodzeniu, zniszczeniu, zaginięciu lub kradzieży zabytku, niezwłocznie po powzięciu wiadomości o wystąpieniu zdarzenia;
- 2) zagrożeniu dla zabytku, niezwłocznie po powzięciu wiadomości o wystąpieniu zagrożenia;
- 3) zmianie miejsca przechowania zabytku ruchomego w terminie miesiąca od dnia nastąpienia tej zmiany;
- 4) zmianach dotyczących stanu prawnego zabytku, nie później niż w terminie miesiąca od dnia ich wystąpienia lub powzięcia o nich wiadomości.

Art. 89. Organami ochrony zabytków są:

- 1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
- 2) wojewoda, w imieniu, którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Szczególnie ważną rolę *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* przypisuje właścicielowi lub posiadaczowi obiektu zabytkowego. Należy podkreślić, że dysponowanie zabytkiem powoduje – z jednej strony – obowiązki ciążące na właścicielu/użytkowniku, z drugiej jednak strony przysługują mu liczne prawa.

Istotne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się w innych obowiązujących ustawach i rozporządzeniach, w tym:

3.3. Ustawa o samorządzie gminnym z dnia 8 marca 1990 roku (Dz. U. z 2025 r. poz. 1153 t. j.)

W art. 7 ust 1 pkt. 9 zostały określone zadania własne gminy: „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy (...) kultury, w tym (...) ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”. Pośrednio do ochrony zabytków odnoszą się zadania obejmujące kwestie: ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej, gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego, bibliotek gminnych i innych instytucji kultury,

kultury fizycznej i turystyki, zieleni gminnej i zadrzewień, cmentarzy gminnych, utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych, promocji gminy.

3.4 Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2024 r. poz. 1130 z późn. zm.)

Ustawa, określa zasady kształtowania polityki przestrzennej przez jednostki samorządu terytorialnego i organy administracji rządowej oraz zakres i sposoby postępowania w sprawach przeznaczania terenów na określone cele oraz ustalania zasad ich zagospodarowania i zabudowy. Ustawa mówi także, że w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, uwzględnia się wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

3.5 Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz. U. 2025 r. poz.418 t.j.)

Ustawa normuje działalność obejmującą sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbiorczy obiektów budowlanych oraz określa zasady działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach. Przepisy ustawy nie naruszają przepisów odrębnych, a w szczególności, m.in. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami - w odniesieniu do obiektów i obszarów włączonych do rejestru zabytków oraz obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego.

3.6 Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2024 r. poz.1478 z późn. zm.)

Jej przepisy określają m. in. kompetencje dotyczące wycinki i pielęgnacji drzew, na terenach objętych prawną ochroną konserwatorską.

3.7 Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 2024 r. poz. 1145 z późn. zm.)

W rozumieniu ustawy, celem publicznym jest między innymi: opieka nad nieruchomościami, stanowiącymi zabytki w rozumieniu przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Ustawa określa m.in. postępowanie wobec nieruchomości objętych prawną ochroną konserwatorską.

3.8 Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz. U. z 2024 r. poz. 87 t. j.)

Ustawa mówi, że działalność kulturalna polega na upowszechnianiu i ochronie kultury (art. 1 ust. 1). Mecenat nad działalnością kulturalną sprawuje państwo i polega on na wspieraniu i promocji twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych oraz opieki nad zabytkami. (art. 1 ust. 2). Mecenat nad działalnością kulturalną sprawują też jednostki samorządu terytorialnego (art. 1 ust. 4). Art. 2 ustawy wymienia formy organizacyjne działalności kulturalnej, wśród których znajdują się obok teatrów, oper, operetek, filharmonii, orkiestr, kin, muzeów, bibliotek, domów kultury, ognisk artystycznych, galerii sztuki- ośrodki badań i dokumentacji w różnych dziedzinach kultury. Jednostki samorządu terytorialnego organizują działalność kulturalną, tworząc samorządowe instytucje kultury, dla których prowadzenie takiej działalności jest podstawowym celem statutowym. Prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym (art. 9 ust. 1, 2).

3.9 Ustawa z dnia 6 grudnia 2018 r. o zmianie ustawy o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz. U. z 2019 poz. 115)

3.10 Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Dz. U. z 2024 r. poz. 1491 z późn. zm.)

W ramach ustawy, gminy mogą wspierać działalność kulturalną związaną z ochroną zabytków i tradycji prowadzoną przez organizacje pozarządowe (między innymi stowarzyszenia)

3.11 Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku z wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu, tzw. Ustawa Krajobrazowa (Dz. U. z 2015 r. poz. 774)

Ustawa definiuje pojęcie reklamy, szyldu, krajobrazu, krajobrazu kulturowego, krajobrazu priorytetowego. Nakłada też m.in. obowiązek sporządzania przez samorząd wojewódzki audytu krajobrazowego, w którym mają być zdefiniowane obszary krajobrazów priorytetowych, gdzie sejmik województwa ma mieć możliwość ustalania norm dotyczących wysokości, kształtu budynków i ewentualnego stosowania materiałów miejscowych lub tradycyjnej architektury. Ustawa wprowadza kary za nielegalne reklamy. Ponadto daje samorządom możliwość uchwalenia lokalnego kodeksu reklamowego, w którym określone zostaną zasady sytuowania m.in. nośników reklam.

Akty wykonawcze dotyczące ochrony i opieki nad zabytkami:

3.12 Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz. U. z 2021r. poz. 81).

3.13 Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenie rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2021 poz. 56).

3.14 Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września, 2019 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2019 r. poz. 1886).

3.15 Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz. U. z 2023 r. poz.2425 z późn. zm.).

3.16 Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. Z 2004 r. nr 124, poz. 1304), które określa tryb składania wniosków o przyznanie odznaki, wzór i wymiary tej odznaki oraz sposób jej wręczania i noszenia.

3.17 Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz. U. z 2004 r. nr 212, poz. 2153).

3.18 Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz. U. z 2004 r. nr 30, poz. 259).

3.19 Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków i przedmiotów o cechach zabytków za granicę (Dz. U. z 2011 r. nr 89, poz. 510).

3.20 Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (Dz. U. z 2004 r. nr 71, poz. 650).

3.21 Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne (Dz. U. z 2014r. poz. 110).

3.22 Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 12 lipca 2017 r. w sprawie sposobu ustalania wysokości i rozliczania dotacji celowej na wyposażenie w zabezpieczenia techniczne pomieszczenia, w którym będzie przechowywany zabytek wpisany na Listę Skarbów Dziedzictwa (Dz. U. z 2017 poz. 1384).

3.23 Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 28 kwietnia 2017 r. w sprawie Listy Skarbów Dziedzictwa (Dz. U. 2017 poz. 928).

3.24 Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 19 lipca 2019 r. w sprawie wzorów dokumentów oceny wskazującej czas powstania zabytku, wyceny zabytku oraz potwierdzenia wwozu zabytku na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. z 2019 poz. 1470).

Zasady ochrony zabytków, znajdujących się w muzeach i bibliotekach, zostały określone w:

3.25 Ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 2022 r. poz. 385 t.j.). Określa podstawowe ramy i zasady funkcjonowania polskich muzeów. Według przepisów ustawy „Muzeum jest jednostką organizacyjną nienastawioną na osiągnięcie zysku, której celem jest trwała ochrona dóbr kultury, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie kontaktu ze zbiorami” (art.1).

3.26 Ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2022 r. poz.2393 t.j.) która mówi, iż biblioteki i ich zbiory stanowią dobro narodowe, służą zachowaniu dziedzictwa narodowego. Biblioteki organizują i zapewniają dostęp do zasobów dorobku nauki i kultury polskiej oraz światowej.

Ochronę materiałów archiwalnych regulują przepisy:

3.27 Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz. U. z 2020 r. poz. 164).

4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

Dokumenty, do których odwołuje się Gminny Program Opieki nad Zabytkami połączono na trzech poziomach: ogólnokrajowym, regionalnym (wojewódzkim) oraz lokalnym. Są to różnego rodzaju strategie, studia i programy. Gminny Program Opieki nad Zabytkami jest zbieżny ze strategicznymi celami państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Cele te wymienione są w następujących dokumentach:

4.1 Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023–2026 przyjęty przez Radę Ministrów 08.12.2023 r.

„Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026” ma na celu realizację przepisu art. 84 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Jest głównym dokumentem strategicznym niezbędnym do realizacji ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zainicjowanym i opracowanym przez ministra do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów.¹

Celem programu jest zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami poprzez m.in. ochronę i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości, podnoszenie wiedzy o zasobach zabytkowych kraju, cyfryzację i podniesienie jakości prowadzonych postępowań administracyjnych czy zwiększenie zastosowania nowych technologii.

---

¹ <https://www.gov.pl/web/kultura/krajowy-program-ochrony-zabytkow-i-opieki-nad-zabytkami-na-lata-2023-2026-przyjety-przez-rade-ministrow>, 30.09.2024

Cel szczegółowy 1: „Weryfikacja wybranego zasobu zabytków i wzmocnienie narzędzi ochrony dziedzictwa o wyjątkowej wartości”,

Kierunek działań 1.1: Podnoszenie wiedzy o wybranych grupach zasobu zabytkowego kraju

1. Ochrona zasobu wielkoobszarowych i wieloelementowych zespołów architektury obronnej.
2. Weryfikacja i klasyfikacja zasobu, stanu zachowania z waloryzacją zabytków techniki kolejowej i zaplecza kolejowego.
3. Weryfikacja i klasyfikacja zasobu, stanu zachowania z waloryzacją zabytków techniki związanych z przemysłem wydobywczym/górnictwem/kopalnianym, węgla kamiennego i innych paliw kopalnych.
4. Weryfikacja i klasyfikacja zasobu, stanu zachowania z waloryzacją zabytków w zakresie zabytkowej architektury osad służbowych związanych z gospodarką leśną Lasów Państwowych;

Kierunek działań 1.2: Ochrona zabytków i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości

1. Model i system wartościowania zabytków.
2. Plany zarządzania dla pomników historii
3. Wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych.
4. System bezpieczeństwa zabytków.
5. Projektowanie konserwatorskie.

Kierunek działań 1.3: Realizacja międzynarodowych zobowiązań

1. Implementacja konwencji UNESCO z 1972 do ustawy o ochronie zabytków.
2. Wdrożenie Konwencji UNESCO z 2001.
3. Współpraca międzynarodowa z UNESCO-ICOMOS-ICCROM-UE.
4. Wsparcie procesu tworzenia planów zarządzania dla miejsc światowego dziedzictwa w Polsce.

Cel szczegółowy 2: „Wzmocnienie potencjału organizacyjnego systemu ochrony zabytków”

Kierunek działań 2.1: Cyfryzacja procesów administracyjnych

1. Cyfryzacja procesu inwestycyjno-budowlanego w zakresie ochrony zabytków.
2. Opracowanie i realizacja programu szkoleń specjalistycznych dla pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.

Kierunek działań 2.2: Wzmacnianie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków

1. Wdrożenie i rozwój programu AZP+.
2. Digitalizacja i udostępnianie zasobu archiwalnego.
3. Rozwój zasobu dokumentacyjnego 3D.

4. Rozwój portalu Zabytek.pl.

Kierunek działań 2.3: Reforma finansowania ochrony i opieki nad zabytkami

1. Premia zabytkowa.
2. Wprowadzenie alternatywnego sposobu finansowania opieki nad zabytkami - crowdfunding.

Cel szczegółowy 3: „Rola zabytków w zrównoważonym rozwoju (edukacja i partycypacja)”

Kierunek działań 3.1: Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych

1. Strategia przeciwdziałania skutkom zmian klimatycznych dla zachowania zabytków.
2. Wsparcie procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami.
3. Twój dom -dialog z tradycją.
4. Upowszechnianie tradycyjnych, neutralnych dla środowiska, metod i technik rzemieślniczych - „Szkoła rzemiosł CAD”.
5. Warsztaty konserwatorskie - praktyka prac konserwatorskich.
6. Wzmacnianie kompetencji zawodów rzemieślniczych.
7. Proces prowadzenia inwestycji w obiektach zabytkowych - szkolenia dla samorządów.

Kierunek działań 3.2: Edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego

1. Włączenie edukacji ochrony zabytków do programów nauczania w szkołach.
2. Badania społeczne i statystyczne dotyczące dziedzictwa kulturowego.
3. Pomiar wpływu kultury i dziedzictwa na rozwój społeczny.
4. Kampanie społeczno-edukacyjne dotyczące zagrożeń dziedzictwa kulturowego.
5. Wsparcie merytoryczne służb mundurowych oraz organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących przestępczości przeciwko zabytkom.
6. Edukacja o dziedzictwie kulturowym, z uwzględnieniem dostępności dla osób ze szczególnymi potrzebami.
7. Utworzenie i rozwój działalności Forum Posiadaczy Zabytków przy Generalnym Konserwatorze Zabytków.

4.2 Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004–2013. Uzupełnienia Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2020 (dokument wdrożeniowy: Narodowy Program Kultury „Ochrona Zabytków i Dziedzictwa Kulturowego na lata 2004–2013)”

Narodowy Program Kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” na lata 2004-2013 jest elementem opracowanej w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2013. W 2005 r. MKiDN przygotowało uzupełnienie

Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020. Narodowy Program Kultury określa politykę rządu wobec zabytków i dziedzictwa kulturowego do 2020 r. Celem strategicznym programu jest intensyfikacja ochrony i upowszechniania dziedzictwa kulturowego, w tym szczególnie kompleksowa poprawa stanu zabytków nieruchomych. Zawiera ona również ogólne wytyczne do konstruowania programu gminnego.

Przyjęte zostały następujące priorytety:

1. Aktywne zarządzanie zasobem stanowiącym materialne dziedzictwo kulturowe

Działania realizowane w ramach tego priorytetu mają na celu materialną poprawę stanu zabytków, ich adaptację i rewitalizację oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańców, turystów i inwestorów. Realizacja działań pozwoli na zwiększenie atrakcyjności regionów, a także wykorzystanie przez nie potencjału związanego z posiadanym dziedzictwem kulturowym.

2. Edukacja i administracja na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego

Dokumentem służącym wdrożeniu Narodowej Strategii Kultury w sferze materialnej spuścizny kulturowej Polski jest Narodowy Program Kultury “Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego”. Program ten jest zgodny z Narodowym Planem Rozwoju (Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. o Narodowym Planie Rozwoju, (Dz.U. z 2022 r. poz.260 t. j.) oraz z założeniami do Krajowego Programu Ochrony Zabytków. Podstawą do sformułowania Narodowego Programu Kultury “Ochrona Zabytków i dziedzictwa kulturowego” jest uznanie sfery dziedzictwa za podstawę rozwoju kultury i upowszechniania kultury, a także za potencjał regionów, służący wzrostowi konkurencyjności regionów dla turystów, inwestorów i mieszkańców. Wytyczone zostały strategiczne cele polityki państwa w sferze ochrony zabytków:

- przygotowanie skutecznego systemu prawno-finansowego wspierania ochrony i opieki nad zabytkami;
- podjęcie prac nad kompleksowym systemem edukacji na rzecz dziedzictwa;
- poszukiwanie instrumentów wzmacniających efekty działalności służby konserwatorskiej;
- ograniczenia uznaniowości konserwatorów poprzez nałożenie na nich odpowiedzialności za niezgodne z prawem postępowanie;
- intensyfikacja ochrony i upowszechniania dziedzictwa kulturowego, w tym szczególnie kompleksowa poprawa stanu zabytków nieruchomych.

W dniu 6 września 2005 r. przyjęty został przez Radę Ministrów ”Sektorowy Program Operacyjny Rozwój Kultury i zachowanie dziedzictwa kulturowego”, który jest uzupełnieniem powyżej omówionych dokumentów rządowych.

4.3. Strategia Rozwoju Kraju 2020- Aktywne społeczeństwo, Konkurencyjna gospodarka, Sprawne państwo

Strategię Rozwoju Kraju 2020 uchwaliła Rada Ministrów 25 września 2012 r. Jest to główna strategia rozwojowa w średnim horyzoncie czasowym, wskazuje strategiczne zadania państwa, których podjęcie w perspektywie najbliższych lat jest niezbędne, by wzmocnić procesy rozwojowe. Strategia wyznacza trzy obszary strategiczne, w których będą się koncentrować główne zadania: 1. Sprawne i efektywne państwo; 2. Konkurencyjna gospodarka; 3. Spójność społeczna i terytorialna. W Strategii pojawiają się zapisy mówiące o wprowadzeniu obowiązku sporządzania planów zagospodarowania przestrzennego obszarów funkcjonalnych obejmujących obszary miejskie, a w szczególności metropolitalne, tereny wrażliwe rozwojowo, związane z ochroną między innymi dziedzictwa kulturowego (Cel I.1. Przejście od administrowania do zarządzania rozwojem, Priorytet I.1.5. Zapewnienie ładu przestrzennego). Drugim ważnym, podkreślonym przez strategię obszarem jest digitalizacja zasobów dziedzictwa narodowego oraz zapewnienie właściwego ich przechowywania (Cel II.5. Zwiększenie wykorzystania technologii cyfrowych, Priorytet II.5.3. Zapewnienie odpowiedniej jakości treści i usług cyfrowych; Cel III.2. Zapewnienie dostępu i określonych standardów usług publicznych, Priorytet III.2.1. Podnoszenie jakości i dostępności usług publicznych).

4.4. Koncepcja zagospodarowania przestrzennego kraju 2030 (KZPK 2030)

Dokument przyjęła Rada Ministrów uchwałą nr 239 z dnia 13 grudnia 2011 r. Jest to najważniejszy dokument dotyczący ładu przestrzennego Polski. Jego celem strategicznym jest efektywne wykorzystanie przestrzeni kraju i jej zróżnicowanych potencjałów rozwojowych do osiągnięcia: konkurencyjności, zwiększenia zatrudnienia i większej sprawności państwa oraz spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej w długim okresie. Koncepcja ta kładzie szczególny nacisk na budowanie i utrzymywanie ładu przestrzennego, ponieważ decyduje on o warunkach życia obywateli, funkcjonowaniu gospodarki i pozwala wykorzystywać szanse rozwojowe. Koncepcja formułuje także zasady i działania służące zapobieganiu konfliktom w gospodarowaniu przestrzenią i zapewnieniu bezpieczeństwa. W znacznie większym stopniu niż dotychczas uwzględnia problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego w systemie kształtowania prawidłowej polityki przestrzennej. Jako cele polityki przestrzennej w aspekcie ochrony zabytków wskazano:

- ograniczenie presji urbanizacyjnej na obszary dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, poprzez rozwój narzędzi wspierania finansowego ochrony przyrody i krajobrazu,

- wprowadzenie systemu standardów zabudowy i zagospodarowania terenu na terenach o niższym reżimie ochronnym,
- wprowadzenie narzędzi kompensacji utraconych korzyści ekonomicznych na terenach o wysokich restrykcjach konserwatorskich;
- wspieranie rewitalizacji zdegradowanych przestrzeni: starych dzielnic mieszkaniowych, obiektów przemysłowych, pokolejowych, opuszczonych wsi przez przyjęcie regulacji z zakresu rewitalizacji obszarów miejskich i starych zasobów mieszkaniowych.

5. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY KNYSZYN Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIOMIE WOJEWÓDZTWA I POWIATU

5.1 Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podlaskiego

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Knyszyn zgodny jest z wyznaczonymi w Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podlaskiego Uchwałą Nr XXXVI/330/17 Sejmiku Województwa Podlaskiego z dnia 2017-05-22 celami polityki przestrzennej, zasadami ich realizacji oraz przyjętymi w planie kierunkami działań polityki przestrzennej w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego. W sferze kulturowej obejmującej system ochrony dziedzictwa kulturowego przyjęto zasady kompleksowości działań ochronnych i rewaloryzacyjnych, łączenia ochrony środowiska kulturowego z ochroną środowiska przyrodniczego oraz promowania regionalnych walorów dziedzictwa kulturowego.

Podstawowe cele polityki przestrzennej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego, zapisane w planie zagospodarowania przestrzennego województwa podlaskiego dotyczą:

- zachowania dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń poprzez ochronę i rewaloryzację istniejących zasobów, ze szczególnym uwzględnieniem ochrony tożsamości kulturowej regionu przed zagrożeniem jej wytracenia w konfrontacji z europejskim uniwersalnym modelem życia w sferze kultury materialnej i jej unikalnej specyfiki etnicznej i religijnej;
- uwzględnienia potrzeb współczesnego społeczeństwa w procesie ochrony i kształtowania zasobów dziedzictwa kulturowego;
- harmonijnego współistnienia zasobów dziedzictwa kulturowego z zasobami środowiska przyrodniczego – jako filarów rozwoju turystyki krajowej i międzynarodowej;

- tworzenia warunków kompleksowej ochrony obszarów o walorach zabytkowych i kulturowych, takich jak: strefy ochrony konserwatorskiej, parki kulturowe, rezerваты kulturowe i obszary krajobrazu historyczno – kulturowo – przyrodniczego;
- priorytetu ochrony walorów dziedzictwa kulturowego o randze międzynarodowej i krajowej;
- wykorzystania unikalnych zasobów dziedzictwa kulturowego do krajowej i międzynarodowej promocji województwa.

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa w kierunkach działań dla ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego w punkcie Integracja działań społeczno-gospodarczych dla opieki nad zabytkami przewiduje opracowywanie i realizację kompleksowych programów rewitalizacyjnych terenów z zasobami zabytkowymi, zwłaszcza historycznych miejskich przemysłowych i powojkowych i zaleca wdrożenie projektu rewitalizacji zabytkowego, XVI-wiecznego Rynku Miejskiego w Knyszynie. Plan ten także przewiduje budowę ścieżki rowerowej Tykocin-Krypno- Knyszyn jako edukacyjnej trasy przyrodniczo- krajobrazowej.

5.2 Strategia Rozwoju Województwa Podlaskiego do 2030 roku

Strategia rozwoju województwa podlaskiego do 2030 roku została uchwalona przez Sejmik Województwa Podlaskiego uchwałą nr XVIII/213/2020 z dnia 27 kwietnia 2020 r. W odróżnieniu od poprzednio obowiązującego dokumentu, bieżąca strategia nie odnosi się do zagadnień związanych z dziedzictwem kulturowym województwa poza ogólnymi nawiązaniem do zasobów którymi dysponuje region.

5.3 Program rozwoju kultury w województwie podlaskim na lata 2021–2030

Program rozwoju kultury województwa podlaskiego do 2030" powstał w oparciu o "Diagnozę kultury w województwie podlaskim". Dokument zakłada kontynuację kierunku rozwoju kultury obranego w "Programie rozwoju kultury województwa podlaskiego do roku 2020". Założenia zawarte w niniejszym dokumencie są spójne z obowiązującą "Strategią Rozwoju Województwa Podlaskiego 2030", a także z Narodową Strategią Rozwoju Kultury 2004-2020 oraz jej uzupełnieniem z 2005 roku i Ustawą o zapewnieniu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami.

Niniejszy Program charakteryzuje zasób jednostek i instytucji kulturowych na terenie województwa, jak i programuje zadania związane z szeroko rozumianym rozwojem kultury. Przeprowadzona została diagnoza stanu istniejącego, z której sformułowano wnioski. Opracowana została analiza SWOT, na bazie której opracowano najważniejsze refleksje, spostrzeżenia oraz

rekomendacje. Do najważniejszych mocnych stron związanych z dziedzictwem niematerialnym jakie zostały wymienione w Programie, należy zaliczyć: bogactwo kulturowe regionu, silna tożsamość regionalna, zróżnicowanie kulturowe mieszkańców, współistnienie bogactw: kulturowego i przyrodniczego, wysoka jakość wydarzeń prezentujących kulturę ludową.

Wypracowane cele strategiczne to:

- Rozwój oferty kulturalnej województwa.
- Edukacja kulturalna.
- Rozwój widowni.
- Rozwój infrastruktury kultury.
- Profesjonalizacja kadr kultury.
- Wspieranie lokalnej specyfiki naszego regionu.
- Stwarzanie warunków do dialogu międzypokoleniowego.
- Wspieranie artystów poprzez rozwój programu stypendiów i nagród.
- Wyrównywanie szans w dostępie do kultury.
- Współpraca zagraniczna w dziedzinie kultury.
- Wzrost znaczenia kultury w obszarze turystyki województwa.
- Promocja kultury województwa.

W Programie podkreślono, że samorząd województwa podlaskiego rokrocznie zabezpiecza środki na działalność kulturalną i ochronę zabytków, zaś jednym z celów szczegółowych celu strategicznego nr 11 jest „Tworzenie szlaków turystyczno-kulturowych w oparciu o najciekawsze miejsca i obiekty zabytkowe”.

6 RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY KNYSZYN Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIOMIE GMINY

6.1 Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Knyszyn z 2000 roku

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy Knyszyn zajmuje się także problematyką ochrony dziedzictwa kulturowego. W rozdziale 2 autorzy studium omawiają zasoby środowiska kulturowego miasta i gminy, a więc obiekty włączone do rejestru zabytków oraz o wartościach kulturowych a nie włączone do rejestru, w tym 34 stanowiska archeologiczne. W rozdziale kierunki i zdania ochrony dóbr kultury (s.101- 102) zawarte są zasady ochrony dziedzictwa. Określają one konieczność ochrony i utrzymania w należytym stanie

technicznym obiektów zabytkowych i kulturowych, co w miarę upływu lat będzie coraz trudniejsze i to gmina będzie musiała przejmować te obiekty oraz dbać o ich należyte utrzymanie. Jednocześnie, istniejące na terenie gminy dobra kultury w postaci obiektów zabytkowych, obiektów o wartościach kulturowych, obiektów archeologicznych będą nabierały z biegiem lat wartości historycznych (niektóre z nich będą włączone do rejestru zabytków), ale także ulegały dalszej degradacji technicznej, jeżeli nie podejmie się odpowiednich działań w celu utrzymania ich należytego stanu lub rekonstrukcji niektórych z nich. Rozwiązanie tego trudnego problemu będzie wymagało skoordynowania działań administracji rządowej i samorządowej. W tym celu zdaniem autorów opracowania należy: ściśle współpracować ze służbami konserwatorskimi, ustalać w planach miejscowych zagospodarowania przestrzennego odpowiednie zalecenia w celu ochrony zabytków i wartości kulturowych, kontrolować stan techniczny obiektów oraz udzielać pomocy (z udziałem WKZ) ich właścicielom, dbać o właściwe wykorzystanie funkcji obiektów, dążyć w szczególnych przypadkach do wykupienia obiektów przez gminę. W przypadku konieczności rozbiórki lub przeniesienia obiektu o wartościach kulturowych, należy przed jego likwidacją lub przeniesieniem dokonać inwentaryzacji na zasadach określonych przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Wszelkie prace dotyczące obiektów zabytkowych i w ich bezpośrednim sąsiedztwie oraz w strefie ochrony konserwatorskiej m. Knyszyna wymagają uzyskania zezwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Na terenach cmentarzy i parków należy przeprowadzać systematyczne prace porządkowe i pielęgnacyjne zieleni oraz prace remontowo – konserwatorskie dawnych nagrobków i krzyży – po uprzednim uzyskaniu pozytywnej opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

W przypadku stanowisk archeologicznych autorzy studium zalecają:

- wprowadzać odpowiednie ustalenia w planach miejscowych zagospodarowania przestrzennego chroniące obiekty archeologiczne,
- w przypadku konieczności przeznaczania terenów ze stanowiskami archeologicznymi na ważne cele publiczne należy w planie miejscowym ustalić sposób postępowania uzgodniony z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków Archeologicznych,
- należy zapisywać w planach miejscowych zagospodarowania przestrzennego konieczność zawiadamiania służby archeologicznej w przypadku natrafienia na obiekty nieznanego pochodzenia podczas prowadzonych prac ziemnych,
- stanowiska archeologiczne włączone do rejestru zabytków nie powinny być rozkopywane, a na ich terenie nie należy lokalizować żadnych inwestycji,

- inwestycje planowane na obszarach stanowisk archeologicznych niewłączonych do rejestru zabytków lub w ich bezpośrednim sąsiedztwie, należy uzgadniać z Konserwatorem Zabytków Archeologicznych.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania miasta i gminy Knyszyn, zauważa, iż:

- należy kultywować regionalne formy architektoniczne oraz tradycje materiałowe i konstrukcyjne,
- należy dążyć do indywidualizowania przestrzennych form zabudowy i zagospodarowania przestrzeni publicznych w dostosowaniu do otaczającej zabudowy i krajobrazu,
- wyżej wymienione działania należy wpisywać do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

6.2 Plan rozwoju lokalnego Gminy Knyszyn na lata 2016- 2020 z perspektywą na lata 2021-23

W rozdziale 2.4. Turystyka i dziedzictwo kulturowe autorzy planu wskazują 5 szlaków turystycznych pieszych i rowerowych, które prowadzą przez gminę Knyszyn:

- Królowej Bony – 75,5 km. Trasa łącząca Tykocin i Knyszyn (liczne zabytki) miasta związane historycznie z ostatnim Jagiellonem i jego matką. Jako miejsce postojowe proponowany jest m.in. zbiornik w Czarnej Wsi Kościelnej. Jedną z atrakcji szlaku bez wątpienia jest leżący na trasie rezerwat Krzemianka, czy Arboretum w Kopnej Górze.
- Królewski – przechodzący przez miejscowości Knyszyn, Chraboły, Obrubniki, Jurowce.
- Dawnego Pogranicza – 50 km. Biegnie północnym skrajem Puszczy Knyszyńskiej, poprzez tereny dawnego pogranicza między Królestwem Polskim a Wielkim Księstwem Litewskim. Przebiegając przez malowniczo położone osady, łączy ze sobą dwa historyczne miasta: Knyszyn i Sokółkę. Wzdłuż trasy znajduje się duża ilość krzyży i kapliczek przydrożnych - drewnianych i murowanych.
- Pielgrzymi – 28 km. Szlak żółty, rowerowy. Przebieg trasy: Fasty - Dobrzyniewo Fabryczne - Ogrodniki - Dobrzyniewo Kościelne - Dobrzyniewo Duże - Gniła - Pogorzałki - Borsukówka - Nowosiółki - Ruda - Krypno - Knyszyn Zamek - Knyszyn - Rynek w Knyszynie.
- Obwodnica rowerowa gminy Knyszyn trasą: Knyszyn – Chraboły – Nowiny Kasjerskie – Zofiówka – Kalinówka Kościelna – Guzy – Knyszyn. Szlak rozpoczyna się i kończy na rynku w Knyszynie. Na trasie znajdują się kopalnie krzemienia sprzed około 3 tysięcy lat (przed Nowinami Kasjerskimi). Szlak ma charakter krajobrazowy, na trasie panorama jeziora im. Zygmunta Augusta w Czechowiznie.

Autorzy Planu zwrócili uwagę na kilka istotnych spraw, tj. na niedostatecznie rozwiniętą bazę noclegową, turystyczną oraz na sezonowość ruchu turystycznego, głównie ograniczonego do miesięcy letnich. Zalecają zatem promować rozwój gospodarstw agroturystycznych i organizowanie miejsc biwakowych zaopatrzonych w niezbędną infrastrukturę chroniącą środowisko przed degradacją. Za niewykorzystaną atrakcję turystyczną uznano sztuczny zbiornik wodny obok wsi Czechowizna zbudowany w 1562 r. nazwany jezioro Czechowskie, czy jezioro Zygmunta Augusta. W okresie międzywojennym, za zezwoleniem administratora był udostępniany turystom czy urlopowiczom do odpoczynku oraz pływania na nim łódkami. Po wojnie został powołany PGR, który prowadził na jeziorze gospodarstwo rybackie. Obecnie dzierżawi je Gospodarstwo Rybackie Spółka z o.o. w Ełku.

Z dokumentu dowiadujemy się także o tym, że na terenie gminy Knyszyn istnieje kilka ciekawych obiektów historycznych oraz miejsc pamięci narodowej. Istnieją również obiekty o wartości kulturowej. Na terenie miasta i gminy Knyszyn znajdują się obiekty zabytkowe włączone do rejestru zabytków na podstawie decyzji Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków oraz do wojewódzkiej ewidencji zabytków; są one zbieżne z wykazami na końcu niniejszego opracowania, z drobnymi zmianami. W 2019 r. do rejestru zabytków został wpisany cmentarz żydowski, jeden z najlepiej zachowanych cmentarzy wyznania mojżeszowego na terenie województwa podlaskiego. Autorzy podali też liczbę stanowisk archeologicznych: 3 w Knyszynie, 5 w Grądach, 6 w Nowinach Kasjerskich, 9 w Poniklicy, 3 w Wodziłówce, 6 w Czechowiznie, 1 w Knyszynie, 3 w Jaskrze, 1 w Chobotkach i jedno w Kalinówce Kościelnej, razem 34. W chwili obecnej w wojewódzkiej ewidencji zabytków znajduje się 101 stanowisk archeologicznych włączonych do wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Na stanowiskach: 1- Góra Królowej Bony, 2 - ulica Białostocka oraz stanowisku 1 w Wodziłówce przeprowadzono prace wykopaliskowe, które potwierdzają iż przy ul. Białostockiej znajdowała się rezydencja króla Zygmunta Augusta, a w Wodziłówce dwór Wielkich Księżąt Litewskich. Program przewiduje także badania i inwestycje związane z utrzymaniem odbudową i poprawą stanu dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego wsi, krajobrazu wiejskiego i miejsc o wysokiej wartości przyrodniczej.

6.3 Plan odnowy miejscowości Kalinówka Kościelna

Uchwała Nr XXXIII/214/09 Rady Miejskiej w Knyszynie z dnia 29 czerwca 2010 r. Plan odnotowuje w miejscowości Kalinówka Kościelna następujące obiekty włączone do rejestru zabytków: Kościół parafialny p.w. św. Anny, cmentarz parafialny oraz lamus. Wśród planowanych inwestycji na terenie miejscowości Kalinówka Kościelna plan przewidywał remont zabytkowego lamusa i ogrodzenia kościoła finansowanych przez parafie oraz ze środków Programu Rozwoju

Obszarów Wiejskich, a także wydanie monografii parafii z okazji jej pięćsetlecia. Pięćdziesiąt 50% kosztów wydania miała pokryć Gmina Knyszyn.

6.4 Plan odnowy miejscowości Knyszyn

Uchwała Nr XXX/196/10 Rady Miejskiej w Knyszynie z dnia 26 lutego 2010 r.

Plan odnotowuje w Knyszynie zabytki włączone do rejestru oraz posiadające wartości kulturowe:

- Układ urbanistyczny, XVI, dec. nr Kult.V– 2b-3-57 z 10.01.1957 r. nr rej. 74.
- Zespół kościoła par. p.w. św. Jana Apostoła i Jana Ewangelisty:
- Kościół, mur. 1561, dec. nr KL. III – 1/208/66 z 20.10.1966r. nr rej. 203 i Lamus drew. 1818 – 20, dec. nr Kult. V – 2b/5/53 z 22.01.1953 r. nr rej. 17.
- Dom ul. Białostocka 53, drew. 1740, dec. nr KL. III – 1/209/66 z 20.10.1966r. nr rej. 204-rozebrany.
- Dom ul. Kościelna 6, drew. 2 poł. XIX, dec. nr KL. WKZ – 5340/5/ 7 z 14. 02. 1977r. nr rej. 389.
- Pozostałości parku dworskiego, XVI, dec. nr KL. WKZ – 5340/23/86 z 25.11. 1986r. nr rej. 637.

Znajdują się tu także obiekty o wartościach historyczno – kulturowych nieobjętych decyzjami konserwatorskimi, jednak będące także w kręgu zainteresowania Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Są to budynki, zespoły zieleni (w tym parki podworskie), cmentarze oraz stanowiska archeologiczne:

PLEBANIA, ob. dom mieszkalny, drew. k. XIX, RUINY BOŻNICY, mur. 1915, rozebranej w 1984 r., MAGISTRAT, ob. UM i G, mur. 1929 r., cmentarz przykościelny, cmentarz rzymskokatolicki, cmentarz żydowski, cmentarz ewangelicki, cmentarz prawosławny, 2 cmentarze rzymskokatolickie (nieistniejące).

W Knyszynie kultywowane są tradycyjne zwyczaje i obrzędy oraz rękodzieło ludowe: pieśni wielkopostne, pieśni konopielkowe i kolędowanie wiosenne związane ze Świętami Wielkanocnymi, zdobnictwo obrzędowe Świąt Bożego Narodzenia (ozdoby choinkowe) i Wielkanocy (kwiaty, palmy, pająki, pisanki), kolędowanie z szopką i gwiazdą w okresie Świąt Bożego Narodzenia oraz haft na grubej tkaninie (dywany, jaśki, makatki itp.). Zajmuje się tym Knyszyński Ośrodek Kultury organizując warsztaty, przeglądy i konkursy.

Wśród zadań inwestycyjnych wyszczególnionych w programie ujęto m. in.:

- Utwardzenie terenu cmentarza przykościelnego, na co zamierzano pozyskać środki z Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013, działanie „Odnowa i rozwój wsi”.

- Zagospodarowanie turystyczne działki przy ulicy Kościelnej 6 w Knyszynie. Na realizację zadania planowane jest pozyskanie dofinansowania z Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013, oś LEADER.
- Śladami historii królewskiego Knyszyna - celem przedsięwzięcia był rozwój lokalnej infrastruktury turystycznej oraz promocja i ochrona lokalnych zasobów kulturowych. Na realizację zadania planowano pozyskać dofinansowania z Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013, oś LEADER.
- Rewitalizacja Rynku w Knyszynie – celem przedsięwzięcia była ochrona dziedzictwa kulturowego oraz poprawa warunków życia mieszkańców. Na realizację zadania planowano pozyskać dofinansowania z Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013.

W programie wśród przedsięwzięć aktywizujących społeczność lokalną wymieniono m. in. takie przedsięwzięcia jak:

- Międzynarodowe Spotkania Wiosennego Kolędowania z Konopielką, których celem jest ochrona dziedzictwa kulturowego, pieśni konopielkowych i zwyczajów kolędowania wiosennego.
- Przegląd Pieśni Wielkopostnej, którego celem jest ochrona dziedzictwa kulturowego.
- Warsztaty Pieśni Wielkopostnej, których celem jest zaangażowanie wiejskich społeczności Północnego Podlasia na rzecz zachowania i popularyzacji własnych, często niedocenianych tradycji muzycznych i pieśniowych.
- Warsztaty Pieśni „Konopielkowych”, których celem jest przybliżenie młodym ludziom specyfiki tradycyjnego kolędowania wiosennego, zachowanie archaicznych form kulturowych (muzyki, pieśni) – poprzez stworzenie dla nich miejsca we współczesnym krajobrazie kulturowym wsi.
- Przegląd Tradycyjnych form Kolędowania (z szopką, gwiazdą, turoniem, herody itp.), którego celem jest ochrona dziedzictwa kulturowego.
- Przegląd Teatrów Wiejskich i Obrzędowych, którego celem jest prezentacja tradycyjnych i współczesnych form teatru ludowego nawiązującego do: Świąt (Boże Narodzenie, Nowy Rok, Wielkanoc), uroczystości rodzinnych (wesele, chrzciny, rajby), zwyczajów związanych z pracą w gospodarstwie domowym.

W programie wyszczególniono także przedsięwzięcia o zasięgu lokalnym, takie jak np.:

- Warsztaty sztuki ludowej, których celem jest ochrona dziedzictwa kulturowego.
- Kolędowanie z „KONOPIELKĄ”, którego celem jest wyrównywanie różnic w dostępie do kultury, pobudzanie kulturalnych inicjatyw lokalnych, zaangażowanie do wspólnych działań

dwóch pokoleń: z jednej strony ludzi młodych, którzy o dawnych tradycjach słyszeli tylko z opowiadań, z drugiej strony śpiewaków wiejskich – reprezentantów pokolenia dziadków

6.5 Plan odnowy miejscowości Grądy

Uchwała Nr XV/116/12 Rady Miejskiej w Knyszynie z dnia 29 czerwca 2012 r.

Z planu odnowy wsi dowiadujemy się, że na dziedzictwo kulturowe wsi składają się krzyże i kapliczki przydrożne, z których najstarsze pochodzą z XIX wieku oraz stanowiska archeologiczne. Wg planu w miejscowości Grądy znajduje się 5 stanowisk archeologicznych ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków:

- Piec garncarski – nowożytność
- Osada – nowożytność
- Piec garncarski – nowożytność
- Osada – nowożytność
- Znaleźisko luźne – epoka kamienia, kultura ceramiki sznurowej

Należy zaznaczyć, że według wojewódzkiej ewidencji zabytków z 2019 r. we wsi Grądy znajduje się 7 stanowisk archeologicznych.

6.6 Gminny Program Rewitalizacji gminy Knyszyn na lata 2017-2023

Uchwała nr XXXII/262/18 Rady Miejskiej w Knyszynie z dnia 20.04.2018 r.

Obszar rewitalizacji wyszczególniony w Gminnym Programie Rewitalizacji obejmuje ul. Rynek, ul. Grodzieńską i ul. Białostocką w Knyszynie oraz sołectwo Knyszyn Zamek. Obszar ten stanowi 1% powierzchni gminy. Na potrzeby projektowania interwencji wspierających rewitalizację współfinansowaną ze środków programów operacyjnych, rewitalizacja została zdefiniowana jako kompleksowy proces wyprowadzania ze stanu kryzysowego obszarów zdegradowanych poprzez działania całościowe integrujące interwencję na rzecz społeczności lokalnej, przestrzeni i lokalnej gospodarki. Rewitalizacja zakłada optymalne wykorzystanie specyficznych uwarunkowań danego obszaru oraz wzmacnianie jego lokalnych potencjałów, w tym także kulturowych. Jest procesem wieloletnim, prowadzonym przez interesariuszy tego procesu (m.in. przedsiębiorców, organizacje pozarządowe, właścicieli nieruchomości, organy władzy publicznej, etc.), we współpracy z lokalną społecznością, gdyż w prace nad przygotowaniem programu rewitalizacji zostali zaangażowani mieszkańcy. W toku prac powstała lista przedsięwzięć rewitalizacyjnych (projektów), które będą oferować kompleksowe rozwiązania zdiagnozowanych problemów. Identyfikacja projektów została przeprowadzona w ramach społecznego naboru projektów oraz w ramach wewnętrznego zgłaszania propozycji projektowych w trakcie warsztatów

rewitalizacyjnych, poprzez stronę internetową, a także spotkań, na których poruszono problem rewitalizacji. W programie wskazano m.in. następujące projekty/ przedsięwzięcia związane z tematyką dziedzictwa historyczno – kulturowego gminy Knyszyn:

- Rewitalizacja rynku w Knyszynie;
- Rewitalizacja przychodni w Knyszynie;
- Organizacja warsztatów teatralnych dla dzieci;
- Organizacja Międzynarodowych Spotkań z Konopielką.

Wskazano także potrzebę ochrony obiektów dziedzictwa kulturowego oraz zachowanie, ochronę, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego, historycznego i kulturowego, a także szeroką promocję walorów historyczno – kulturowych i przyrodniczych gminy.

7 CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW I ANALIZA STANU DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY KNYSZYN

7.1 Zarys historii obszaru gminy

Poznanie historii osadnictwa na obszarze dzisiejszej gminy Knyszyn ułatwiają wyniki badań powierzchniowych prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. Stanowiska archeologiczne na terenie gminy reprezentują szeroki przekrój chronologiczny, od epoki kamienia po okres nowożytny.

Kolonizacja ziem leżących w granicach dzisiejszej gminy Knyszyn rozpoczęła się stosunkowo późno, bo dopiero w XV wieku lub początkach XVI wieku.

W rozwidleniach rzek Biebrzy i Narwi w początkach naszej ery zaczynają się pojawiać pierwsi osadnicy pochodzenia bałtycko - słowiańskiego. Plemiona te grzebały swoich zmarłych w kurhanach, które występowały także w rejonie dzisiejszego Knyszyna.

Od X do XIII wieku włącznie teren na którym znajduje się gmina Knyszyn był ziemią niczyją. Miał on zabezpieczać wszystkich sąsiadów przed wzajemnymi napadami. Zdaniem M. Strykowskiego w 1253 r. północne Podlasie należało do książąt krakowsko – sandomierskich. Tereny te, leżące w Wielkim Księstwie Litewskim od 1323 r. zostały 29 sierpnia 1513 r. przyłączone do nowo utworzonego województwa podlaskiego (poprzednio należały do trockiego). Pierwszym wojewodą podlaskim był Iwan Sapieha, który zmarł w połowie 1517 r. Województwo podlaskie przez trzy lata pozbawione było wojewody. Z braku zarządcy urząd wojewody podlaskiego ponownie objął wojewoda trocki, którym był Olbracht Gasztold, posiadający dobra tykocińskie.

Po śmierci Iwana Sapiehy sytuacja w województwie podlaskim była niejasna i król Zygmunt I zdecydował się utworzyć je ponownie, przez co rok 1520 jest uznawany przez niektórych historyków za datę powstania województwa podlaskiego. W skład województwa weszły ziemie bielska, brzeska, kamieniecka, mielnicka, kobryńska. Wojewodą został Janusz Kostewicz- wojewoda witebski.

W 1566 r. w wyniku reformy, obszar województwa został zmniejszony o ziemie brzeską, kamieniecką i kobryńską, które utworzyły województwo brzesko- litewskie. Trzy lata później w wyniku Unii Lubelskiej Zygmunt II August przyłączył ziemie bielską, mielnicką i drohicką do Korony.

Na Podlasiu rozwijało się osadnictwo mazowieckie. Na ziemi knyszyńskiej pojawiło się ono dopiero w połowie XV wieku, razem z osadnictwem litewskim. Ze względów geograficznych osadnictwo litewsko – ruskie na ziemi knyszyńskiej zaczęło rozwijać się na terenie Puszczy Grodzieńskiej. Część południowa ziemi knyszyńskiej zaczęła być kolonizowana dopiero po 1509 r. przez Mikołaja II Radziwiłła, gdyż dopiero w tym roku w Wilnie król Zygmunt I nadał mu dobra rajgrodzko – goniądzkie. Nastąpiło wówczas przyspieszenie w zasiedlaniu tych terenów. W granice dóbr goniądzko- rajgrodzkich wchodziła również majątność kalinowska. W 1517 r. król Zygmunt I uwolnił majątność spod prawa pospolitego, władzy urzędników gospodarskich, podatków, ciężarów i obowiązków państwowych, dzięki czemu Radziwiłłowie mieli własne sądownictwo i hierarchie urzędniczą. Aby zadbać o rozwój swojej majątności Radziwiłł zbudował nową drogę łączącą Mazowsze z Litwą, a także wykonał remont czterech mostów w Straży, Karczmisku, Knyszynie i Lewoniach. W 1510 r. otrzymał Radziwiłł prawo pobierania myta na moście na rzece Nereśli w Lewoniach. Mikołaj II Radziwiłł znany jest także z działalności fundacyjnej. Ufundował cztery parafie: w Waniewie (1511), w Kalinówce (1511), Dobrzyniewie (1519) i w Knyszynie (1520). Dokument fundacyjny wymagał także zatwierdzenia przez biskupa wileńskiego, który dokonywał jednocześnie kanoniczej erekcji nowej parafii. Parafie rzymskokatolickie leżały na terenie Diecezji Wileńskiej. W przypadku fundacji Radziwiłła odbyło się to z opóźnieniem i tak w Kalinówce miało to miejsce w 1534 r. W dokumencie z 1511 r. Radziwiłł oznajmił, iż zbudował i uposażył we wsi Kalinówka kościół parafialny p.w. Trójcy Świętej, Niepokalanego Poczęci NMP, św. Anny, św. Mikołaja i Leonarda wyznawców. Na utrzymanie proboszcza nadał Radziwiłł kościołowi cztery włoki wydzielone ze wsi Kalinówka. Pleban otrzymał plac na budowę karczmy oraz prawo do nieograniczonego korzystania z młyna oraz stawu rybnego. Z lustracji z 1664 r. wiemy, że dotyczyło to młyna we wsi Guzy. Utworzenie parafii w Kalinówce mogło wynikać z faktu, iż dobra Kalinowskie znalazły się w rękach Radziwiłła wcześniej, mógł je otrzymać z rąk króla Aleksandra Jagiellończyka przed 1504 r.

Czwarta fundacja Radziwiłła dotycząca parafii w Knyszynie na terenie wójtostwa knyszyńskiego została utworzona 5 lipca 1520 r. Otrzymała ona wezwanie Narodzenia Najświętszej Marii Panny, św. Jana i św. Andrzeja Apostołów oraz św. Apolonii. Na potrzeby plebana knyszyńskiego fundator nadał sześć włók gruntu w Knyszynie oraz sześć w Długołęce. Fundacja knyszyńska była ostatnim przedsięwzięciem zrealizowanym przed śmiercią. Mikołaj Radziwiłł zmarł, bowiem w 1522 r. Pierwszy drewniany kościół stanął na rynku. Obecna murowana świątynia została wzniesiona w latach, 1579 – 1600 jako kościół szpitalny p.w. Wszystkich Świętych. Po śmierci Mikołaja Radziwiłła jego dobra podzielili między siebie jego synowie Mikołaj – biskup żmudzki, Jan podczaszy dworny litewski i Stanisław dzierżawca uszpołski. Knyszyn z wójtostwem długołęckim i młynem na Nereśli oraz Lewonie odziedziczył po ojcu Mikołaj III Radziwiłł, biskup żmudzki. W 1529 r. król Zygmunt I zatwierdził ten podział. Mikołaj III przed śmiercią przepisał swoje dobra królowi Zygmuntovi Augustowi, a król przejął zapisane przez niego wszystkie dobra 23 lutego 1530 r. Brat zmarłego, Stanisława wniósł sprzeciw. Sześć lat komisje złożone z komisarzy króla gromadziły dowody, a w międzyczasie zaś zmarł Stanisław Radziwiłł (1531) i przed sądem wystąpił trzeci brat - Jan. Sąd uznał, że dowody przedstawione przez Jana Radziwiłła są niewystarczające, ponieważ nie określają dokładnie granic i są mało czytelne. W ten sposób Zygmunt II August stał się prawowitym właścicielem ziemi knyszyńskiej.

Wieś kmieca Knyszyn powstała pomiędzy 1510 a 1520 r. Od początku liczyła 84 włoki. Układ przestrzenny Knyszyna wyznaczały dwa krzyżujące się trakty – Gościniec Wielki prowadzony w 1510 r. z Lewoń i Goniądza do Straży na Sokółdzie i dalej do Grodna oraz straszy od niego trakt z Tykocina do dawnego dworu myśliwskiego książąt litewskich Wodziłówka. Knyszyn został założony na wzniesieniu o powierzchni 5 km², leżącym na prawym brzegu rzeki Jaskranki, od której w odległości 4 km płynie rzeka Nereśl. Brak wiadomości źródłowych na temat pochodzenia nazwy Knyszyn, historycy starają się wypełnić domysłami i hipotezami. Według Aleksandra Brücknera nazwa miejscowości pochodzi od słowa pochodzenia ruskiego *knysz*, które oznaczało chleb dla zmarłych. Nazwa ta może pochodzić także od wypiekanych w tych stronach postnych placzków z mąki, wody i cebuli, zwanych knyszami. Knyskami zwano także bułeczki królewskie. Knys to także gruby kij lub drew wyrwane z korzeniami. W języku litewskim nazwa ta oznacza miejsce poryte lub pokopane. Po zawarciu unii polsko – litewskiej dużego znaczenia nabiera szlak drogowy prowadzący z Wilna i Grodna przez Tykocin do Warszawy, Torunia i Poznania. W drugiej połowie XV wieku, na terenie gdzie dziś znajduje się Knyszyn, utworzono punkt etapowy, w którym podróżni mogli przenocować, wypocząć i nakarmić konie po męczącej podróży. Prawdopodobnie właścicielem tego punktu był Nikolaus Knyscha (Cnyscha). Pochodził on z Wielkopolski i prawdopodobnie od jego nazwiska utworzono nazwę osady Knyszyn

powstałej przy punkcie drogowym. Prof. Józef Maroszek podaje, że nazwa Knyszyn pochodzi od osoczników grodzieńskich Knyszewiczów, którzy strzegli przed 1505 r. ostępu Hwozdnego (ostęp Hwozdny w gwarze oznacza niewielkie wzniesienie wśród błot, pokryte lasem).

Król Zygmunt II August nie spieszył się z nadaniem praw miejskich Knyszynowi. Knyszyn otrzymał je dopiero 18 października 1568 r. Wydarzenie to poprzedził wielki pożar, który wydarzył się w mieście 5 czerwca 1567 r. Skłoniło to króla do uporządkowania prawa miejskiego, m.in. poprzez przepisy pożarowe, bo ogień w mieście zagroził rezydencji i gościom odwiedzającym Knyszyn. W przywileju miejskim zanotowano: *A wszakoż dla bezpieczeństwa od ognia, słodownie i browarów blisko przy domiech mieć nie mają, ale na przedmieściach, na stronie dla miasta, z wiadomością urzędu naszego dwornego budować ich będą powinni. Nadto wkładamy na nich tę powinność, także dla bezpieczeństwa od ognia, ażeby wszyscy mieszczanie, każdy z osobna, w tym mieście kominy w domach swoich murowane mieli. Pisząc o prawie na zbudowanie łaźni miejskiej król stwierdził: , która łaźnia dla przepieczności od ognia na stronie z wiadomością urzędu dworu naszego knyszyńskiego ma być zbudowana. I to postanawiamy, aby żaden mieszczanin przy mieście łaźni osobliwych przy domiech swych mieć nie śmiał, a tylko jedna pospolita łaźnia byź ma.* Dokument lokacyjny z 1568 r. prócz zwykłych sformułowań o nadaniu prawa magdeburskiego, wyjęciu spod praw Wielkiego Księstwa Litewskiego, odbywania sądów karnych przed wójtem, a cywilnych przed burmistrzem, wolnej apelacji do sądów starościńskich, elekcji dokonywanej przez starostę spośród 4 kandydatów na burmistrza, szczególnie dbał o rozwój handlu w mieście. Mieszczanie mieli prawo do dochodów z wagi i postrzygalni, które sobie mieszczanie w mieście zbudować mają wiecznymi czasy. Równomiernie rozłożone w kalendarzu, właściwie, co kwartał miały odbywać się 4 jarmarki doroczne na: Boże Ciało, Narodzenie Najświętszej Maryi Panny, Trzech Króli i Niedzielę środopustną. Cotygodniowy targ miał odbywać się w czwartek, opłaty targowe i meszne miały być pobierane do dworu. *Król zezwolił ratusz, tego miasta w Rynku swym nakładem zbudować, ale ma im byź wolno na pospolity pożytek tego miasta pod ratuszem i około ratusza, które przez, nie będzie zbudowan budować kramnice dla składania i przedawania wszelakich rzeczy i towarów kramnych, z których komór kramnych czynsze, dochody przez, urząd pomienionego miasta mają byź wybierane, a na pospolity pożytek miejski obracane.* Produkcja i handel wyrobami alkoholowymi nie miały być arendowane ani Żydom, ani chrześcijanom, *ale winny stanowić dochód króla, gdyż mają być oddawane starościu, przez co król dbał, aby ceny tych wyrobów nie były zawyżane o koszty arendarskie.* Wszystko to miało poprawić zaopatrzenie Knyszyna, a wynikało zapewne z ustawicznych skarg, wnoszonych przez dworzan i gości królewskich, na braki w zaopatrzeniu. Z dokumentu lokacyjnego przebija też troska o estetykę miasta. Oprócz konieczności budowy łaźni, ratusza, postrzygalni, ich uporządkowanej lokalizacji,

na którą wyrażać miał zgodę starosta dokument nakazywał by rynek i ulice miasta były wybrukowane kamieniami, a granice około miasta wszelkie w tymże gruncie miejskim położone i do tego miasta *ściągnące się swym kosztem oprawować powinni będą wiecznemi czasy*. Najwidoczniej król życzył sobie, by mieszczanie budowali parkany na granicy własności miejskiej i dworskiej, zwłaszcza, że różne obiekty należące do rezydencji w różnych miejscach z nią sąsiadowały. Jednocześnie król potwierdził pomiarę miasta dokonaną przez Chwalczewskiego. Wyjmował jednak spod prawa miejskiego zajęte do dworu grunty. Król nie pozostał obojętny na los mieszkańców po pożarze miasta. W przywileju lokacyjnym znalazły się przepisy przeciwpożarowe. Zwolnił także mieszkańców na rok z płacenia czynszu. Wszystkie działania króla zmierzały do poprawienia kondycji finansowej mieszczan, a to powodowało proces zwiększania liczby rzemieślników i możliwości aprowizacyjnych orszaku królewskiego, który zatrzymywał się w gospodach mieszczkańskich. Rozwój miasta przerwała śmierć króla. Zmarł on 7 lipca 1572 w Knyszynie. Według J. Maroszka król spędził w Knyszynie 495 dni.

Zagospodarowując otrzymane w 1530 r. dobra knyszyńskie, królowa Bona daje to starostwo zaufanym osobom, aby zajęły się rozwojem gospodarczym otrzymanych obszarów. Starostwo knyszyńskie położone było w widłach rzek: Narwi i Biebrzy, zajmowało obszar 684 km², na którym znajdowało się jedno miasto – Knyszyn i 39 wsi (dane z 1561 r.). Rozwinęło się tu głównie rolnictwo i leśnictwo, lasy pokrywały prawie cały obszar starostwa. Ziemie uprawna pozyskiwano karczując lasy wokół osady. Starostwo podzielone było na wójtostwa, a te z kolei na sioła. Na obszarze obecnej gminy były to wójtostwo knyszyńskie i sioła Jaskra i Zofiówka. Miasto Knyszyn i sioło Kobylanki; Wójtostwo Kalinowskie miało sioła: Kalinówka, Kropiewniczna, Bagno i Żanowka.

Król mianował starostów knyszyńskich i oni w jego imieniu sprawowali władzę sądowniczą, egzekucyjną, skarbową i wojskową. Starostowie knyszyńscy otrzymywali dochody z folwarków, młynów wodnych, stawów rybnych, leśnictw i kasy miejskiej. Pierwszym starostą knyszyńskim został Aleksander Chodkiewicz. W latach 1537 – 1538 Chodkiewicz przeprowadził pomiarę włóczną, dokonał pomiaru gruntów miejskich Knyszyna oraz całej włości knyszyńskiej o powierzchni 100 włók. W liście do Chodkiewicza królowa Bona kazała mu żyto z folwarku knyszyńskiego młócić na szałw i eksportować czamry, tj. najcenniejszy w handlu leśnym asortyment – przeważnie dębowy na budowę okrętów. Jemu też badacze przypisują ufundowanie cerkwi w Knyszynie p.w. Przemienienia Pańskiego, z 1551 r. pochodzi wzmianka o nadaniu parafii dwóch włók ziemi. Cerkiew zapewne po 1596 r. stała się unicką i nadal miała to samo wezwanie. Budowa cerkwi łączyła się także z wytyczeniem wokół niej cmentarza grzebalnego. Nieco później wystąpił problem z pojawieniem się w mieście protestantów. Zbór kalwiński zbudowano

przypuszczalnie na miejscu gdzie stał dwór Ostafiego Wołłowicza – zwolennika reformy kalwińskiej. Pod koniec XVI w. problem zniknął, za sprawą ówczesnego starosty Jana Zamojskiego.

Chodkiewicz zmarł 28 maja 1549 r. Kolejnym starostą został Jan Radziwiłł (1549-1551), następny też sprawujący urząd niezbyt długo to Andrzej Książ Proński (1551-1552). W 1552 r. Zygmunt II August powierzył zarząd nad starostwem Piotrowi Chwalczewskiemu, który podobno wyróżniał się nieprzeciętnymi zdolnościami i znawstwem spraw agrarnych. Największe zasługi położył jako organizator reformy agrarnej Zygmunta Augusta, tzw. pomiary włócznej. Zanim została wydana ogólna dla całego Wielkiego Księstwa Litewskiego ustawa gospodarcza, Chwalczewski według własnego planu realizował jej główne zasady w starostwie knyszyńskim. Otrzymał on szerokie uprawnienia. W myśl tejże ustawy podlegali mu wszyscy miernicy (geometry, rozmierzający ziemię na włóki w poszczególnych siołach), pomierczy zwani też superintendentami pomiary (zwierzchnicy mierników, oznaczali kataster gruntu, przeprowadzali komasację) rewizorowie albo referendarze pomiary, którzy kierowali całą akcją na większych obszarach, zazwyczaj w całych starostwach, a wyniki prac spisywali w rejestrach pomiary. Chwalczewski otrzymywał instrukcję od samego króla, ze swojej strony wydawał podwładnym własne rozporządzenia. W jego rękach znajdowały się wszystkie rejestry pomierzonych włók, które przedkładał w razie konieczności królowi. Pod kierownictwem Piotra Chwalczewskiego reforma agrarna przeprowadzona została w większości dóbr gospodarskich. Reforma ekonomiczna przeprowadzona pod jego kierunkiem, stała się na długie wieki podwaliną opartego na wzorach polskich ustroju gospodarczego Litwy i podstawą litewskiej skarbowości. Jego zasługą było również opracowanie *Ustawy dla starostwa knyszyńskiego*, która określiła dokładnie prawa poddanych królewskich. Przyznawała ona kluczową rolę wójtom, którzy nie tylko posiadali uprawnienia sądowe, ale przede wszystkim byli dozorcami mieszkańców podległych sobie wsi, w zakresie obowiązków wobec króla, folwarku gospodarskiego, pańszczyzny, możliwości odejścia ze wsi, itd. Szczególnie przestrzegać należało prawa wobec puszczy królewskich, by nie przekraczać ich granic, prowadzić produkcji wańczosu i popiołu, sposobu pozyskiwania drewna na opał i do budowy domów chłopskich. Dzierżawcy i wójtowie obowiązani byli prowadzić rejestry gospodarstw chłopskich, z zaznaczeniem ciążących na chłopach obowiązków. Do 1561 r. Piotr Chwalczewski założył w starostwie knyszyńskim 16 nowych wsi, liczne stawy i wzorowe gospodarstwo rybne. Wówczas to zbudowano pierwsze sztuczne jezioro koło wsi Czechowizna. Koło rezydencji królewskiej znajdował się staw czterokrotnie mniejszy od tego koło Czechowizny. Legenda przypisuje budowę Stawu Augusta działaniu diabła na żądanie Twardowskiego, niektórzy

historycy przypisują budowę zbiornika Czechom. Prof. Maroszek przytacza napis na bramie ogrodzenia stawu:

Staw ten egzystuje od dawnych już czasów

Pamięta Jagiellonów, panowanie Sasów

Przetrwał burze dziejowe, inwazję Moskali

Zygmunt go założył, Czesi wykopali.

Wieś Czechowizna zawdzięcza swą nazwę Jakubowi Czechowi. W dokumentach z XVI wieku występuje pod nazwą Czechowszczyzna (1571, 1795), Czechowczyzna (1578), Czechowizna (1746).

Po zakończeniu w 1536 r. procesu pomiędzy królem a Radziwiłłami włóki wójtowskie w Wodziłówce obejmuje Mikołaj z Mąklina, brat proboszcza kalinowskiego. Przyśpiesza wycinke puszczy, uzyskując powierzchnie około 640 ha gdzie tworzy uroczysko Nowe. Około 1555 r. grunty wójtowskie stają się własnością dworu knyszyńskiego. Uroczysko „Nowe” zostaje zamienione na tereny zielone służące do wypasu stadniny królewskiej. Ze względu jednak na ubogość gleb, nie spełniają one pokładanych w nich nadziei i decyzją starosty Piotra Chwalczewskiego w 1561 r. zostają przekazane miastu i przedmieściu Grądy (dziś uroczysko Grądzińskie Nowe) w zamian za 20 włók łąk w dolinie rzeki Jaskranki. Wraz ze zmianą wygonów miasto otrzymuje jeszcze 20 włók terenów puszczańskich w uroczysku Nierestki, które w 1564 r. wchodzi w skład nowo utworzonego Leśnictwa Knyszyn z siedzibą w Borsukówce.

Dziełem Chwalczewskiego była przebudowa miasta dla nowych potrzeb, bowiem od 1553 r. Knyszyn stawał się miastem rezydencją króla. Założenie dworskie zaczynało się na wysokości dzisiejszej szkoły przy ul. Białostockiej, niegdyś Dworskiej od numeru 43 po stronie nieparzystej i od 36 po stronie parzystej. Cześć rezydencjonalna znajdowała się po północnej stronie dziedzińca, po stronie południowej zlokalizowano stajnie. Chwalczewski przestał być starostą w 1564 r. prawdopodobnie ze względu na stan zdrowia, bo niedługo po rozstaniu się ze starostwem zmarł, po nim kolejno starostami byli: Hieronim (Jarosz) Korycki (1564-1565), Stanisław Włoszek (1565-1568), Andrzej Dybowski (1565-1568), Stefan Bielawski (1568- 1574). Na sejmie koronacyjnym Henryk Walezy, mimo protestów Bielawskiego dał starostwo knyszyńskie Janowi Zamojskiemu. Doprowadziło to do wieloletnich sporów. Jan Zamojski siłą pozbawił Bielawskiego starostwa. Po objęciu starostwa Jan Zamojski zamieszkał w rezydencji królewskiej. Jego następcy woleli mieszkać w folwarku knyszyńskim, co doprowadziło do ruiny rezydencji, a w konsekwencji całkowitą jej likwidację pod koniec XVIII wieku i rozparcelowanie terenu na działki dla niemieckich osadników.

W latach 1579 - 1600 staraniem ówczesnego starosty Jana Zamoyskiego zbudowano kościół szpitalny p.w. Wszystkich Świętych, na działkach odkupionych od Ostafiego Wołłowicza. Kościół konsekrował biskup wileński. Z czasem przeniesiono na kościół szpitalny wezwanie św. Jana i beneficjum zrujnowanego kościoła parafialnego w rynku.

W II połowie XVI wieku na obszarze dzisiejszej gminy funkcjonowały obok Knyszyna i Kalinówki, które były siedzibami parafii rzymskokatolickich, także wsie Jaskra, Czechowizna, Guzy, Chobotki, Zofiówka, Wodziłówka, Grądy, Jeleń i Ogrodniki, które tę nazwę otrzymały dopiero w poł. XIX wieku (wcześniej nazywały się Kalinówka, jak wieś Kalinówka Kościelna, Kalinówka Królewska, Wójtowce).

Cały wiek XVII i XVIII to upadek starostwa knyszyńskiego m.in. na skutek licznych wojen, w tym „potopu szwedzkiego”. W Knyszynie zostało wówczas tylko 30 domów osiadłych.

W 1663 r. król Jan Kazimierz oddał starostwo knyszyńskie pod zastaw włoski kupcom Orsettim. Odkupił je, za zgodą Sejmu wojewoda chełmiński Jan Gniński, za co otrzymał dobra w użytkowanie na osiem pokoleń.

W poł. XVII wieku powstaje wieś Ponikła. Około 1780 r. ostatni właściciel folwarku w Jeleniu z rodziny Rachańskich - Andrzej, kończy wycinkę 20 włók lasu, które to włóki wcześniej wchodziły w skład Leśnictwa Knyszyn i na pozyskanych terenach zakłada mały folwark Nowina, który był filią folwarku w Jeleniu. Ludzie pracujący w folwarku Nowina zamieszkali we wsi Nowiny zwane dziś Kasjerskimi. Nazwa została wzięta od kasjera pobierającego opłatę od osoczników za pozyskanie drewna. Pierwszym zarządcą folwarku był Sylwester Faszczewski.

W 1795 r. starostwo knyszyńskie, w wyniku III rozbioru Polski znalazło się w granicach Prus. Nastąpił czas zmian struktury terytorialnej i administracyjnej kościołów rzymskokatolickich. Powołano nową diecezję, w której skład weszły parafie w Knyszynie i Kalinówce Kościelnej. W 1799 r. powołano diecezję wigierską. Po ustaleniu nowego podziału dekanalnego, obie znalazły się w dekanacie knyszyńskim. Po 1807 r. kiedy obwód białostocki włączono do Rosji, parafie znalazły się archidiecezji białostockiej, od 1848 r. podporządkowanej diecezji wileńskiej. W 1849 r. obie parafie weszły w skład dekanatu białostockiego.

Po 1795 r. teren dawnej rezydencji króla został podzielony na parcele i zaczęto osiedlać na nich osadników niemieckich. W tym okresie przybyło do miasta kilka rodzin, w sumie 44 osoby. Około 1800 r. ówczesny burmistrz policyjny miasta Albert Wannowius, licząc na większe wpływy do kasy miejskiej, pozbawił Grądy i Poniklicę roli przedmieść, a folwark w Jeleniu i Nowinach przyłączył do dworu pod Krypem, przejmując wszystko pod własny zarząd. Wywołało to sprzeciw mieszkańców, którzy napisali suplikę do króla pruskiego. Podpisało ją 67 właścicieli domów w Grądach i 7 w Poniklicy. Około 1804 r. ówczesny starosta knyszyński generał Wincenty

Krasiński, wykorzystując swoje znajomości z Napoleonem (był on ojcem chrzestnym jego syna Zygmunta, znanego poety) odzyskuje dwór (folwark) pod Krypnem. Zgoda władz pruskich nie dotyczyła jednak folwarku w Jeleniu i jego filii w Nowinach, których grunty rozdano okolicznym chłopom, zostawiając niewielką powierzchnię również właścicielowi. Na obszarze o powierzchni około 600 ha został naznaczony wójtem Mateusz Dzienisiewicz z Grądów, który wraz z tytułem wójta terenów pozamiejskich otrzymał jedną włókę ziemi wolną od podatków (dziś porośniętą lasem znajdującym się w uroczysku Grądzieńskie Nowe). Z chwilą przywrócenia zarządu dóbr Wincentemu Krasińskiemu kolonistom niemieckim pozostawiono wcześniej zbudowane domy. Natomiast za działki musieli płacić dzierżawę starostwu. W 1807 r. po pokoju w Tylży teren dzisiejszej gminy znalazł się w zaborze rosyjskim (1807-1914 r.), obowiązki burmistrzów i wójtów (komisarzy ziemskich) często pełnili Rosjanie, jednakże wcześniejsze rozporządzenia władz pruskich zostały przejęte przez zaborców rosyjskich.

W 1812 r. osiedlili się w Białymstoku i okolicy, również w Knyszynie, wracający z napoleońskiej wyprawy na Moskwę przedstawiciele kompanii saskiej, z zawodu tkacze. Dziennik Białostocki z 1935 r. pisał *„W 1812 roku wracały spod Moskwy rozproszone oddziały armii napoleońskiej, jeden zatrzymał się w Białymstoku. Było w nim kilka kompanii Sasów, którzy przedtem w „cywilu” trudnili się tkactwem. Ci zostali w Białymstoku i w okolicy. Spodobala im się Biała i jezioro knyszyńskie- tutaj założyli swoje tkalnie. Kapelan pułkownik Richter wrócił do Saksonii, skąd wyekspediował do byłych żołnierzy ich żony i warsztaty tkackie”*. Wraz z ogłoszeniem granicy celnej pomiędzy Królestwem Polskim a Cesarstwem Rosyjskim, na ziemi białostockizny przybywa nowa grupa przedsiębiorców włókienniczych oraz ich wykwalifikowani pracownicy. Warsztaty tkackie, przedzalnie prowadzili początkowo głównie Niemcy, później też Żydzi.

W połowie XIX wieku Knyszyn był tzw. miastem nadetatowym, położonym w guberni grodzieńskiej, w powiecie białostockim. W 1845 r. naliczono w nim 480 domów i 2418 mieszkańców, z czego 988 Żydów, 955 chrześcijan, 417 pracowników fabrycznych, pozostali to włościanie. Po upływie 10 lat przemysł włókienniczy w Knyszynie upadł, nie wytrzymał konkurencji z pobliskim Białymstokiem. W 1857 r. zmniejszyła się ilość domów, miasto liczyło wówczas 295 domów drewnianych i cztery murowane, 25 sklepów. Funkcjonowały drewniana cerkiew, murowany kościół i bożnica oraz drewniany ratusz. Spadła też liczba ludność. W mieście mieszkało 2038 osób, z czego 15 osób to prawosławni, 857 katolicy, 156 ewangelicy i 1000 starozakonni. W poł. XIX wieku w Knyszynie oprócz fabryk funkcjonowały dwa folusze należące do Krasińskiego i Arndta, młyn wodny na Jaskrzance, młyn parowy Arndta. Rzemiosłem w

Knyszynie zajmowało się 136 osób, z czego 55 to chrześcijanie, głównie dotyczyło to produktów pierwszej potrzeby.

Na początku XX wieku, z parafii knyszyńskiej wydzielono nową parafię w Krypnie. Spowodowało to zmniejszenie parafii knyszyńskiej.

Zakłady włókiennicze działały w mieście aż do pierwszej wojny światowej. W wyniku działań wojennych miejscowość została zniszczona w 25%.

Żydzi pojawiają się w Knyszynie już w XVI wieku. Nawet wydany w 1672 r. dokument *non tolerandis judeis* nie zahamował ich napływu. Ludność żydowska zamieszkuje głównie na przedmieściu Ogrodniki. Żydzi knyszyńscy należeli do kahału w Tykocinie. W II poł. XVIII wieku udało im się uniezależnić i założyć własną gminę. W 1786 r. otrzymali prawo do pochówków na groblach królewskich sadzawek.

Jeszcze na początku XX wieku rozpoczęto starania o budowę w Knyszynie szpitala. Istniejący od poł. XIX wieku szpital nie spełniał swojej roli, mieścił się w prywatnym domu i dysponował zaledwie 10 łózkami, W 1912 r. udało się kupić przy ulicy Grodzieńskiej parcele, na której zbudowano dwa budynki, większy z pięcioma izbami dla chorych i mniejszy z mieszkaniami dla lekarzy. Szpital ten miał zapewniać opiekę dla stacjonującego w Osowcu wojska. W czasie I wojny światowej w głównym budynku szpitala działała Katolicka Szkoła Ludowa. Po wojnie szpital dysponował 40 łózkami. W 1988 r. szpital rozbudowano, główny budynek rozebrano. Pozostał mniejszy w którym do lat 90. XX wieku mieściła się przychodnia.

W 1873 r. oddano do użytku szlak kolejowy Odessa- Kijów- Brześć- Litewski- Białystok- Ełk- Królewiec. Na gruntach wsi Ruda oddano do użytku stację kolejową.

Po pierwszej wojnie światowej zniszczony Knyszyn wymagał odbudowy. Kolejny budynek ratusza, który powstał w XVIII wieku spłonął w czasie działań wojennych. W 1929 r. na rynku zbudowano nowy, dwukondygnacyjny budynek magistratu i drewnianą wieżę wykorzystywaną przez straż pożarną. Po zakończeniu pierwszej wojny światowej, z powodu małej ilości wiernych, podjęto w 1925 r. decyzje o likwidacji parafii prawosławnej w Knyszynie, rozebrano stojącą na rynku od 1856 r. cerkiew, budowę której przypisuje się Wincentemu Krasieńskiemu.

Według spisu powszechnego z 1921 r. Knyszyn miasto liczył 540 budynków, zamieszkałych przez 3579 osób, z czego 2286 to katolicy, 20 prawosławni, 38 ewangelicy, 1235 Żydzi. Żydzi w Knyszynie mieli swoje świątynie, pierwszą zbudowano w pocz. XVIII wieku przy ulicy Tykockiej, ale spłonęła w czasie I wojny światowej. Kolejna, wybudowana po wojnie z czerwonej cegły przy ulicy Szkolnej, została zniszczona przez Niemców w czasie II wojny światowej. Synagoga *Orach Chaim*, zlokalizowana między ulicami Grodzieńska i Starodworna,

zbudowana została w latach 20. XX wieku z żółtej cegły. Hitlerowcy zamknęli ją w 1941 r. i po zamurowaniu okien przerobili na magazyn. Budynek przetrwał do lat 80. XX wieku i został za zgodą ówczesnego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków rozebrany.

W okresie międzywojennym poszczególne wsie należały do różnych gmin. I tak Kalinówka Kościelna była siedzibą gminy. Mieszkało w niej 178 osób w 35 domach, wszyscy mieszkańcy byli wyznania katolickiego. Administracyjne do gminy Kalinówka Kościelna należały wsie: Chobotki, Chobotki kol. Ogrodniki, Ogrodniki Kolonia, Wójtowce, Guzy. W gminie Krypno leżały Czechowizna, Lewonie, Knyszyn stacja kolejowa (do dziś należy do gminy Krypno), Knyszyn – Zamek, Zofiówka. Do gminy Obrubniki należały wsie: Jeleń, Nowiny Kasjerskie, Nowiny Zdroje, Ponikła. Z danych pierwszego spisu ludności wynika, że jedynie w Knyszynie mieszkała ludność wyznania mojżeszowego i ewangelickiego, natomiast w okolicznych wsiach mieszkała ludność wyznania rzymskokatolickiego i niewielka liczba wyznawców prawosławia w miejscowościach Chobotki kolonia, Wójtowce, Knyszyn- Stacja, Nowiny Kasjerskie, Guzy; w sumie 31 osób.

Po pierwszej wojnie światowej konieczne było zorganizowanie szkolnictwa. W 1918 r. tworzyły się polskie szkoły. W Knyszynie ulokowano ją przy ul. Białostockiej w budynku Marii Dąbrowskiej (zniszczonym w czasie II wojny światowej). Szkoła miała 3 izby lekcyjne, kancelarię oraz pokój mieszkalny. Od 1921 r. szkoła knyszyńska nazywała się „Publiczna Szkoła Powszechna”. Była 7 klasowa i miała podwójne oddziały. Od 1923 r. jej kierownikiem został Władysław Pawłowicz, który sprawował tę funkcję do 1935 r. W latach 1922-1925 przystąpiono do budowy od podstaw nowego budynku szkolnego (najstarszej części obecnego gmachu szkolnego) przy ul. Białostockiej. W 1923 r. Zarząd Miejski pod kierownictwem burmistrza Knyszyna Konstantego Paszkowskiego wszedł w porozumienie z proboszczem Knyszyńskim i nabył plac, który w przeszłości stanowił cmentarz cerkwi unickiej i przeznaczył go pod budowę szkoły. Koszty budowy wyniosły 150 tys. zł., którą to sumę w połowie pokrył Skarb Państwa, jako rekompensatę za zniszczony budynek szkolny, a pozostałą kwotę pokryli Sejmik Powiatowy Białostocki i miasto Knyszyn. Budynek szkolny posiadał 8 izb lekcyjnych, mieszkanie kierownika szkoły, pokój nauczycielski, kancelarię i bibliotekę. Podpiwniczoną część budynku zajmowały: magazyny, pracownia robót ręcznych, kuchnia i inne pomieszczenia. Od 1935 r. kierownikiem szkoły był Aleksander Grochowski (do 1939 r.).

W latach 1920-1933 istniała w Kalinówce Kościelnej szkoła powszechna czteroklasowa. Mieściła się ona w prywatnych domach. Do klasy V i VI uczniowie mogli uczęszczać do szkoły w Jasionówce lub Knyszynie. W roku 1924 proboszczem miejscowej parafii został ksiądz Antoni Świl, który znacząco przyczynił się do rozwoju wsi. To on załatwił formalności związane z

wyznaczeniem placu pod budynek szkolny. W budynku tym miała się mieścić siedmioklasowa szkoła podstawowa, Urząd Gminy, świetlica, poczta i mieszkanie dla nauczyciela.

W latach 1939- 41 Knyszyn oraz zabudowania dawnego starostwa zajęły wojska rosyjskie. Zniszczono wówczas zabudowania folwarczne, zdewastowano ogród dworski i wycięto drzewostan. W 1941 r. Niemcy próbowali przywrócić folwark do użytkowania, poczynili kilka inwestycji. Niestety wycofując się w 1944 r. zniszczyli zamek w Knyszynie. W latach okupacji niemieckiej, od lipca 1941 r. do lipca 1944 r. działał w Knyszynie karny obóz pracy. Początkowo był to obóz jeniecki, w którym przetrzymywano żołnierzy radzieckich. Obóz zlokalizowano na terenie pomiędzy ulicami Legionową a Tykocką. W budynku drewnianej stajni, którą wybudowali, przebywający w Knyszynie, w latach 1939-41 Rosjanie. 2 Listopada 1942 r. knyszyńscy Żydzi zostali wywiezieni do Treblinki, a wielu z nich zostało zabitych tego dnia w Knyszynie. Są pochowani na cmentarzu żydowskim w Knyszynie. Po wojnie nastąpiła odbudowa miasta. W 1946 r. Knyszyn liczył 2780 mieszkańców. Znalazł się w granicach województwa białostockiego. W 1954 r. po utworzeniu powiatu monieckiego, gmina Knyszyn znalazła się w jego granicach. Po kolejnej reformie administracyjnej kraju w 1999 r. ponownie znalazła się w powiecie monieckim. Kresowy charakter całego Podlasia sprawił, że ta część Polski znalazła się poza głównym nurtem rozwoju architektury, urbanistyki. Niewątpliwie najważniejszym walorem kulturowym gminy, istotnym również z punktu widzenia turystyki są oba kościoły rzymskokatolickie w Kalinówce Kościelnej i Knyszynie wraz z drewnianymi lamusami, cmentarzem przykościelnym, pozostałości folwarku starostów knyszyńskich, sztuczne jezioro Zygmunta Augusta, cmentarz żydowski (kirkut), czy rezerwat krzemienia koło Nowin Kasjerskich.

7.2. Krajobraz kulturowy gminy Knyszyn

Procesy historyczne i osadnicze złożyły się na bogactwo kulturowe ziem gminy Knyszyn, kolonizowane przez Mazowszan, Rusinów, Litwinów. Osadnictwo litewskie i polskie niosło za sobą strukturę kościoła rzymskokatolickiego, ruskie kościoła prawosławnego (następnie unickiego). Intensywny rozwój osadnictwa datuje się na terenie gminy na koniec XV-XVI w. Z napływem ludności wiąże się przede wszystkim rozwój układów i struktur urbanistycznych, zarówno miejskich, jak i wiejskich. Wcześniej pojawiają się na tych ziemiach Litwini, powstają tu obszary gospodarcze zwane w literaturze „polami”, a z czasem wsie bojarów rusko- litewskich. Badania archeologiczne metodą AZP potwierdzają istnienie na obszarze obecnej gminy osad z okresu wczesnego średniowiecza. Ślady takiego osadnictwa odnaleziono w Knyszynie, Kalinówce Kościelnej, Nowinach Kasjerskich, Grądach, Guzach, Jaskrze, Wójtowcach, Ogrodnikach

(dawniej noszących nazwą Kalinówka podobnie jak Kalinówka Kościelna, Kalinówka Królewska i Wójtowce). Na przełomie XIV i XV wieku ludność miejscowa narażona była na częste napady krzyżackie, przed którymi kryła się w grodach. Jednym z nich był gród w Wojdyłłowce (jego właścicielem był Wojdyła, szwagier Władysława Jagiełły). Obecnie to Wodziłówka. Po śmierci Wojdyły dwór dostał się w ręce wielkiego księcia Witolda, który wówczas władał województwem trockim. Po 1410 r. kiedy to zagrożenie ze strony krzyżackiej zmalało, gród zmienił się w dwór myśliwski. Tu na polowania przyjeżdżali Zygmunt Kiejstutowicz, Kazimierz Jagiellończyk, Aleksander Jagiellończyk. W latach 1505-1509 był własnością Michała Glińskiego, w latach 1509-1522 Mikołaja Radziwiłła, a w latach 1530-1572 króla Zygmunta Augusta.

Jedynym miastem na terytorium gminy jest Knyszyn, jego rozplanowanie, a właściwie rynek oraz przyległe części ulic, znalazło się w rejestrze zabytków. Zabytkami ruralistycznymi są typowe wsie „ulicówki”, wywodzące się z XVI w. z czasów „pomiaru włóczęwej”. Zlokalizowanie centralnej rezydencji króla w Knyszynie- Tykocinie miało doniosłe znaczenie dla rozpowszechnienia się na Podlasiu renesansowych wzorców kształtowania przestrzeni miejskich (m.in. Knyszyn, Tykocin, Augustów) wiejskich długich ulicówek, osad kościelnych, folwarków, kompozycji dworsko- ogrodowych i folwarczno- ogrodowych. Wzorce wypracowane w dobrach królewskich zostały upowszechnione na terenie Wielkiego Księstw Litewskiego. Zajmowali się tym ludzie związani z królową Boną i Zygmuntem II Augustem. Wcześniej dzięki kolonizacji prowadzonej przez Mikołaja II Radziwiłła powstają parafie w Kalinówce (1511) i Knyszynie (1520). Parafia prawosławna w Knyszynie swoje powstanie zawdzięcza zapewne Aleksandrowi Chodkiewiczowi (fundatorowi monasteru supraskiego), który w latach 1538-1540 z polecenia króla Zygmunta Augusta zakładał miasto Knyszyn. Na kompozycję składały się: kompleks rezydencjonalny, akweny wodne i zwierzyńce ale także stadnina koni i folwark. W 1557 zbudowano staw „August”. Wcześniej, bo w 1510 r. zbudowano staw pod dworcem w Knyszynie, a rejestr z 1564 r. wymienia inne stawy. Autorem dworu był Job Bretfus, inżynier wojskowy, nadworny architekt króla Zygmunta I. Przepuszczałnie pracował w Tykocinie i Knyszynie w latach 1553- 1563.

Przebywanie króla w Knyszynie łączyło się z pobytem licznych orszaku władcy. Na miejsce obozu wyznaczano folwark knyszyński, centrum gospodarcze starostwa. W samym mieście wraz z królem przebywali pracujący dla niego m.in. masztalierz, ślusarz, aptekarz, kuśnierz, słudzy, często mieszkali w gospodzie wyznaczonej przez starostę, ale duża grupa otrzymała w mieście dożywotnio dworki, inwentarze wymieniają wśród nich Wawrzyńca Wojny –pisarza kancelarii i podskarbiego litewskiego, Jana Dulskiego- starosty supraskiego i brańskiego, Ostafiego Wołowicza- podskarbiego, marszałka, pisarza i podskarbiego litewskiego, Jakuba

Zalewskiego- pisarza skarbu dwornego polskiego, Macieja Żalińskiego- pisarza skarbu dworskiego. W dworcu starościńskim zamieszkiwali dzierżawcy, odpowiedzialni za przeprowadzenie pomiarów włochnych: Stefan Bielawski, Aleksander Chodkiewicz, Piotr Chwałczewski, Andrzej Dybowski, Hieronim Korycki, Stanisław Włoszek. Pojawiają się cudzoziemcy zaangażowani w budowę i utrzymanie rezydencji królewskiej, Włosi, Portugalczycy, Holendrzy, Tatarzy, Rusini.

Folwark dworu knyszyńskiego do 1553 r. znajdował się w pobliżu rezydencji królewskiej, w górę rzeki Jaskrzanki, jednak zbyt bliskie sąsiedztwo spowodowało konieczność jego przeniesienia w rejon dzisiejszego miejsca określanego jako Knyszyn- Zamek, w dolnej części rzeki. Po śmierci ostatniego Jagiellona folwark podupadł. Doszło do sporów pomiędzy starostą Stefanem Bielawskim, a Janem Zamoyskim. Ostatecznie w 1577 r. posesorem dóbr knyszyńskich został Jan Zamoyski który rozpoczął rozbudowę folwarku. Po 1601 r. Jan Zamoyski rozpoczął budowę nowego, murowanego dworu dla starosty, w sąsiedztwie drewnianego dworu wzniesionego w 1554 r. przy północnym narożniku ogrodu. Po Janie Zamoyskim, kolejno starostami knyszyńskimi byli: Tomasz Zamoyski (syn Jana) do 1638 r., Paweł Niewiarowski w latach 1638 do 1645, Stanisław Witowski po 1645 r. oraz Mikołaj i Katarzyna Ossolińska do 1663 r. W 1663 r. dobra knyszyńskie przejęli jako zastaw kupcy włoscy Orsetti. Do 1676 r. posiadali je Franciszek, Wilhelm, Mikołaj. W 1676 r. sejm zezwolił Janowi Gnińskiemu na wykupienie starostwa, zezwalając by jego potomkowie w linii prostej dzierżyli te dobra aż do ósmego pokolenia. Później dobra miały stać się królewszczyzną. Kolejnymi dzierżawcami starostwa byli Jan Władysław (1676-80), Konstancja z Gnińskich, żona Piotra Aleksandra Czapskiego, Tomasz Czapski, Konstancja Czapska córka Tomasza, Maria z Radziwiłłów Krasieńska, (zm. w 1822 r., córka Konstancji z Czapskich), Zygmunt Krasieński (zm. w 1859 r., syn Marii z Radziwiłłów Krasieńskiej), Władysław Krasieński (zm. w 1873 r., syn Zygmunta Krasieńskiego), Adam Krasieński (zm. w 1909 r., syn Władysława Krasieńskiego), Karol Roger Raczyński (wzm. w latach 1911-1929) w spadku po Władysławie Krasieńskim wspólnie z Adamem Krasieńskim i Elżbietą Krasieńską, następnie Władysław Raczyński (do 1944 r.).

Po 1676 r. w części folwarcznej nastąpiło przekształcenie kompozycji w stylu barokowym. Na nowo ukształtowanej osi usytuowano barokowy pałac i dziedziniec z dwiema oficynami po bokach, które dla Jana Gnińskiego prawdopodobnie zaprojektował architekt Tylman z Gameren. Około 1764 r. pożar zniszczył zabudowania pałacowe. Po 1862 r. wzniesiono neogotycki, zwieńczony iglicami dwór z cylindryczną basteją i prostopadłościenną wieżą, co niestety zostało zniszczone w czasie wojny. Pozostało po niej kilka budynków, stawy i fragment parku.

Losy rezydencji królewskiej w mieście były gorsze, przestała istnieć ostatecznie już w XVIII wieku, tereny zostały rozparcelowane po 1795 r. na działki dla kolonistów niemieckich, którzy zakładali w Knyszynie manufaktury tkackie. Pozostały po niej groble dawnych sadzawek królewskich, od połowy XVIII wieku wykorzystywane jako miejsce pochówku ludności żydowskiej.

Obok rezydencji królewskiej i starostwa na terenie gminy była inna majątność, Kalinówka. Otrzymał ją Iwachno z Kurzeńca, wójt świeżo kolonizowanego wójtostwa knyszyńskiego. W 1522 r. dysponował 10 włókami w Kalinówce. Radziwiłłowie w 1528 r. odebrali mu prawo do Kalinówki a wójtostwo powierzyli komu innemu. Jednakże król Zygmunt August w 1552 r. po śmierci Iwachno z Kurzeńca pozostawił jego synom ziemie dawnego wójtostwa knyszyńskiego. Siedzibę dworską w Kalinówce (taką nazwę historycznie nosiła) zlokalizowano z dala od osad, w terenie otwartym, na wzgórzu z trzech stron otoczonym dolinami rzek: Nereśli i Rzepnej, w której zlewisku wykopano później kompleks stawów rybnych. Z czasem Kalinówka straciła swoje znaczenie, przestała być rezydencją, Kurzenieccy zamieszkali w Jasionówce. Kalinówka stała się folwarkiem. W 2 poł. XVII w. Kalinówka była własnością Antoniego Karpią i Duninówny Karwickiej. W rękach Karpiów Kalinówka pozostawała do 1733 r., kiedy nabył ją Wiktoryn Kuczyński (1668-1737), kasztelan podlaski, właściciel sąsiedniej Jasionówki. W latach 1737-1762 dobra jasionowskie i Kalinówka była własnością syna kasztelana Kazimierza Kuczyńskiego, podkomorzego ziemi bielskiej. Po jego śmierci dobrami zarządzała wdowa Anna z Narzymskich 1-o voto Kuczyńska 2-o voto Zaleska. W 1784 r. stała się własnością syna Kazimierza i Anny z Narzymskich - Józefa Kuczyńskiego, który zmarł 29 IX 1805 r. Wywołało to komplikacje własnościowe. Majątek spadł na siostrzeńców zmarłego- dzieci Michała Starzeńskiego (1757-1823) i jego żony Anny Barbary Kuczyńskiej. Córka ich wyszła na mąż za Joachima Wołowicza (1783- 1842), od 1814 r. marszałka szlachty i gubernatora obwodu białostockiego, senatora. Po rozprzedaży dóbr jasionowskich w 1824 r. Kalinówkę nabył Adam Rutkowski, który obok zniszczonej starej siedziby, przy gościńcu, w bliższym sąsiedztwie stawów wybudował nowe zabudowania folwarczne. Nową siedzibę nazwano Ogrodnikami. Jej kompozycja nie posiadała początkowo elementów ozdobnych. Po wzniesieniu na pocz. XX w. drewnianego dworu założenie składało się z obszernego dziedzińca, (przy którym obok dworu stały budynki gospodarcze) oraz z dwóch sadów, położonych po obu stronach dziedzińca, a otoczonych szpalerami drzew i krzewów. Po granicy układu biegła aleja długości ok. 2 km, posadzona w k. XIX w., przy drodze z Kalinówki Kościelnej do Chobotek. W alei rosły wierzby, brzozy i dęby. Z dziedzińca wybiegała na płd. droga, wiodąca do kompleksu stawów rybnych. W latach 1899-1905 właścicielem Ogrodnik był Olimpian Rutkowski, s. Ludwika Mateusza. W 1905 r. sprzedał on majątek

ręce kilku drobnych właścicieli. Około 1900 r. byli to Ostrowscy, Zygmuntowscy, Kamińscy i Marcieszewscy. Część ziem odsprzedano włościanom. Siedlisko folwarczne było własnością Cyryla Ostrowskiego., który sprzedał majątek braciom Raczkom. W ich posiadaniu majątek był do 1948 r. W czasie 1914 r. cała zabudowa osady młyńskiej i folwarku została spalona. W 1919 r. zbudowano drewniany dwór, rozebrany w ostatnich latach. Do dziś przetrwały resztki zieleni przy granicy zachodniej ogrodu.

W I poł. XIX wieku w bliskim sąsiedztwie wsi Chobotki zbudowano siedzibę dworską, kiedy to folwark Chobotki oderwał się od dóbr jasionowskich. Przed 1900 r. ich właścicielem był Andrzej Kamiński. Po jego śmierci majątek odziedziczyli synowie: Wincenty, Stanisław, Andrzej i Antoni. W 1915 r. zabudowania spłonęły, a teren wokół zdewastowano. To spowodowało konieczność odbudowy siedziby. Dwór wzniesiono w południowym narożniku dziedzińca, przed dworem urządzono podjazd. Wzdłuż drogi dojazdowej posadzono aleje z lip, klonów i kasztanów. We wnętrzu posadzono sad. Po wojnie założenie przejął PGR Chobotki. Dwór budynki gospodarcze rozebrano. Wycięto sad. Obiekt zachowany w stanie szczątkowy.

Na krajobraz kulturowy, jego zmiany i przekształcenia miały wpływ ważne wydarzenia historyczne, ale najważniejsze miała reforma gospodarcza zwana pomiarą włóczęną, uwłaszczenie chłopów, parcelacja folwarków, komasacja gruntów, obie wojny światowe, okres PRL.

Około 1540 r. rozpoczęto planową akcję kolonizacyjną połączoną z szeroko zakrojoną reformą gospodarczą, polegającą na skupieniu rozproszonego osadnictwa (częste osady jednodworcze) w duże, zwarte wsie, wprowadzeniu nowoczesnego systemu uprawy zwanego trójpolówką, likwidacją starych danin i służebności, a wprowadzeniu precyzyjnych powinności, wymiarem których były nadziały różnych kategorii gruntów (dobre, średnie, podłe). Wstępem do realizacji reformy był pomiar gruntów i określenie areału poszczególnych wsi, który następnie dzielono na trzy pola równej wielkości (pod oziminę, jarzynę i ugór), a przez środek wsi wyznaczano „niwę sadzibną”, która była przeznaczona pod zabudowę. Każdy osadnik otrzymywał po zagonie z każdego pola i zagon pod budowę. Wszystkich obowiązywała jednolita zabudowa zagród oraz trójpolowy system uprawy ziemi. Założona w ten sposób wieś miała charakter ulicówki. Domy stały w rzędzie lub dwóch rzędach po obu stronach przy drodze, za domami były budynki inwentarskie, za nimi ogrody, sady, a na końcu stodoły. W innym wariantcie za stodołami organizowano wygony, zamieniane często na ogrody. We wsi szeregówce zagrody mogły być lokalizowane po jednej lub po obu stronach drogi. Regularnej zabudowie odpowiadał regularny układ gruntów. Tego typu wsie charakterystyczne były dla własności królewskiej, chociaż wzorem tym kierowali się nieraz właściciele wsi prywatnych, rzadziej szlachta. W gminie Knyszyn m. in. wsie Jaskra, Zofiówka, Nowiny Kasjerski są ulicówkami. Układ przestrzenny przedmieścia Grądy

aż do komasacji gruntów w 1933 r. miał pierwotne, niezmienione od czasów założenia osady chaotyczne budownictwo zagonowe, w niczym nieprzypominające „ulicówki”, która obowiązywała od pomiaru włóczęj przeprowadzonej tu w drugiej połowie XVI w. Przy gościńcu i nieregularnie rozmieszczonych zaułkach było wytyczonych 67 działek zagonowych, zawsze w pełnej zabudowie. Po przeprowadzeniu komasacji w 1933 r. ilość mieszkańców wsi bardzo zmalała, ponieważ przenieśli oni swe zabudowania na otrzymane kolonie.

Nieodłącznym elementem układów urbanistycznych miejskich i wiejskich są zabytkowe i ciekawe obiekty budownictwa drewnianego. Właśnie obiekty budownictwa drewnianego, zarówno te zachowane, jak i te pieczołowicie odtwarzane, stanowią o wielkim bogactwie architektonicznym regionu. Gmina Knyszyn posiada cztery zabytki drewniane włączone do rejestru zabytków województwa podlaskiego. Są to: XVIII wieczny barokowy kościół w Kalinówce Kościelnej, XVIII wieczny lamus w Kalinówce Kościelnej (po przebudowach w 1927 r.), XIX wieczny drewniany lamus plebański w Knyszynie oraz XVIII- wieczny dom przy ul. Kościelnej 6 w Knyszynie. Lamus w Kalinówce Kościelnej należy do grupy spichlerzy galeriowych, piętrowych i jest uznany razem z innymi z tej grupy, za arcydzieło polskiej drewnianej architektury z XVII – XVIII wieku.

Ważnym elementem układu urbanistycznego Knyszyna jest zespół Kościoła Parafialnego p.w. św. Jana Apostoła i Ewangelisty z ogrodzeniem. Do naszych czasów zachował się w stanie dość zmienionym. Na jego wygląd wpłynęła przebudowa z 1902 r. Ważnym zabytkiem pamiętającym czasy budowy kościoła jest stojąca przy kostnicy granitowa kropielnica. Na cmentarzu przykościelnym znajduje się grób księdza Edwarda Junga, zamordowanego w czerwcu 1941 r. przez sowietów.

Z 1924 r. pochodzi jedyny zachowany w gminie drewniany wiatrak, paltrak. Zlokalizowany przy wjeździe do wsi Kalinówka Kościelna, pozbawiony śmigieł. Obecnie wykorzystywany jest do celów rekreacyjnych.

W knyszyński krajobraz kulturowy wpisało się wiele obiektów związanych z kultem religijnym. Wśród nich są tradycyjne kapliczki Jana Nepomucena, krzyże w rozwidleniach dróg, karawaki i tzw. święte sosny. Karawaka to krzyż, który stawiano, by ustrzec miejscowość przed morowym powietrzem — cholerą czy ospą. Tworzy ją jedna pionowa i dwie poprzeczne belki, na których umieszczano modlitwę o wstawiennictwo świętych. Karawakę możemy zobaczyć na końcu ul. Grodzieńskiej w Knyszynie i w Wodziłówce. W lesie na sosnach zawieszano krzyże i kapliczki, jest to tradycja sięgająca, co najmniej XIX wieku. Wieszano je jako wota dziękczynne. Przy cmentarzu św. Marka znajduje się krzyż przełomu tysiąclecia, w który wkomponowano

karawakę z 1822 r. Krzyże i kapliczki drewniane wymagają konserwacji, impregnacji, która zabezpieczyłaby je przed działaniem opadów atmosferycznych. W okolicach Nowin Kasjerskich stoi pomnik wystawiony gajowemu Henrykowi Jabłońskiemu, który zginął w 1933 r. W gminie zachowały się ślady po wydarzeniach historycznych w postaci miejsc pamięci. Można tu wymienić mogiły powstańców styczniowych na cmentarzu parafialnym: Konstantego Muszyńskiego, zmarłego w 1927 r. i Antoniego Onufrego Wereszczyńskiego, zmarłego w 1923 r. Na cmentarzu żydowskim, w miejscu zbiorowego pochówku mieszkańców żydowskich Knyszyna zamordowanych przez Niemców 2 listopada 1942 r. posadowiono pamiątkowy kamień.

Głaz z tablicą pamiątkową na cmentarzu żydowskim. Fot. M. Andron 2019 r.

W miejscu, w którym znajdował się obóz pracy karnej ustawiono w 1962 r. głaz z pamiątkową tablicą.

Nieczynne cmentarze: żydowski, prawosławny i ewangelicki pełnią ważną rolę w krajobrazie jednocześnie przypominając o dawnych mieszkańcach miasta i gminy.

7. 3. Zasoby dziedzictwa kulturowego gminy Knyszyn

7.3.1. Wykaz zabytków nieruchomości włączonych do rejestru:

Kalinówka Kościelna

— kościół parafialny p.w. św. Anny, drewniany, nr rej.: A-520 z 29.12.1964

Wzniesiony w 1776 r. Zbudowany na fundamencie kamiennym, drewniany w konstrukcji zrębowej. Ściany szalowane deskami w układzie pionowym. Kościół pseudohalowy, na planie prostokąta, prezbiterium zamknięte ścianą prostą; przy nim zakrystia i przedsionek. Nad korpusem

głównym dach dwuspadowy pokryty gontem; nad przybudówkami dachy pulpitowe także pokryte gontem.

Kościół p.w. św. Anny w Kalinówce Kościelnej. Fot. M. Andron 2019

— **lamus, drewniany w Kalinówce Kościelnej, nr rej.: A-519 z 22.11.1958**

Obiekt wzniesiony w 1782 r. Zbudowany na planie czworokątnym, dwukondygnacyjny, drewniany. Ściany konstrukcji zrębowej i sumikowo- łątkowej, zwęglowane na jaskółczy ogon. Narożniki szalowane. Cechą charakterystyczną jest dwukondygnacyjny podcień słupowy. Słupy podcieniowe wzmocnione łukowatymi zastrzałami. Górna kondygnacja podcienia zabezpieczona balustradą. Dach czterospadowy, pokryty trzcina.

Lamus w Kalinówce Kościelnej. Fot. Urząd Miejski w Knyszynie, 2018

Budynek lamusa remontowano wielokrotnie, w czasie remontu w 1927 r. został odwrócony o 90 stopni. Wówczas to przystosowano go do funkcji mieszkalnej. Po wojnie użytkowany był jako budynek mieszkalny. Został wówczas podpalony. Zniszczeniu uległ dach. Staraniem ówczesnych służb konserwatorskich w obiekcie przeprowadzono prace remontowe. Obecnie mieści się w nim Izba Regionalna.

— **cmentarz parafialny rzym.- kat. (przy drodze do Moniek), nr rej.: A-117 z 20.12.1995**

Cmentarz założony w początku XIX wieku. Najstarszy zachowany do dziś nagrobek pochodzi z 1848 r. Najstarsze pochówki koncentrują się na wyniesieniu, na osi głównej alei. Cmentarz założony na planie prostokąta, układ grobów w przybliżeniu rzędowy wzdłuż linii północ-południe. Współcześnie cmentarz powiększony w kierunku wschodnim.

Wejście główne na cmentarz parafialny w Kalinówce Kościelnej. Fot. M. Andron 2019.

Knyszyn

— **teren części miasta, XVI, nr rej.: A-523 z 10.01.1957**

Rynek oraz przyległe części ulic znajdują się w strefie ochrony konserwatorskiej. Granica strefy „opasuje od zewnątrz na planie miasta cztery pierzeje rynkowe, przebiegając równoległe do tych pierzei w odległości 200 m”. Układ przestrzenny Knyszyna z centralnie położonym czworokątnym rynkiem powstał na skrzyżowaniu starych traktów: z Goniądza do Grodna (dzisiejsze ulice Goniądzka i Białostocka) oraz z Tykocina do dworu w Wodziłówce (ul. Tykocka i ul. Starodworna). Zasiedlenie posesji przy tych ulicach rozpoczęło się w 1510 r. za czasów Mikołaja

II Radziwiłła. Ostatecznego rozplanowania miasta dokonał starosta A. Chodkiewicz na zlecenie królowej Bony. Od 1568 r. na rynku odbywały się cotygodniowe targi (w czwartki) i cztery jarmarki. W XVI wieku w na rynku stanął pierwszy kościół. Przepuszczalnie znalazł się w nim sarkofag z sercem Zygmunta Augusta. Cmentarz jeszcze istniał na rynku do 1820 r. W 1824 r. został ostatecznie zlikwidowany. W 1856 r. zbudowano cerkiew. Na rynku w końcu XVI wieku stanął także ratusz i waga. Kolejny budynek ratusza powstał w XVIII wieku. Spłonął w czasie pierwszej wojny światowej. W 1929 r. na rynku zbudowano budynek magistratu i drewnianą wieżę. Cerkiew rozebrano po 1925 r.. Budynek magistratu rozbudowano o skrzydło, w którym mieści się Knyszyński Ośrodek Kultury. W południowo- zachodnim narożniku Rynku zlokalizowany jest XVI wieczny kościół parafialny p.w. św. Jana Apostoła i Ewangelisty.

Centrum miasta Knyszyn po rewitalizacji. Fot. Urząd Miejski w Knyszynie.2020

— **kościół parafialny p.w. św. Jana Ewangelisty, 1520, 1710, nr rej.: A-535 z 20.10.1966**

Parafia w Knyszynie erygowana w 1520 r. Pierwszy kościół zbudowano na rynku, a obecny wzniesiono w 1579 r. jako szpitalny p.w. Wszystkich Świętych, przebudowywany w latach 1710, 1722-1730, 1825-1826, 1901-1902. Obecnie czytelne są elementy gotyku, renesansu oraz stylistyka eklektyczna: neogotyk i neoklasycyzm. Obiekt zbudowany na planie zbliżonym do krzyża łacińskiego, na fundamencie kamiennie- ceglany, murowany, tynkowany.

Korpus główny na planie prostokąta, węższe, także prostokątne prezbiterium zamknięte absydą; nad kruchtą dwukondygnacyjna wieża. Do prezbiterium przylegają przybudówki – zakrystia i skarbiec. Do korpusu głównego z obu stron przylegają kaplice. Dachy: nad korpusem głównym dwuspadowy, nad prezbiterium wielospadowy, nad przybudówkami pulpitowe, nad wieżą namiotowy; wszystkie pokryte obecnie blacho dachówką.

W 2020 r. Parafia rzymskokatolicka w Knyszynie obchodziła 500 lecie istnienia i z tej okazji wydano monografię parafii „Parafia Knyszyn 1520- 2020. Odkrywanie dziejów” pod red. ks. A. Szota.

Kościół parafialny w Knyszynie. Fot. Urząd Miejski w Knyszynie.2016

— **lamus, drewniany, nr rej.: A-536 z 22.01.1953**

Lamus wzniesiony w początku XIX wieku. W latach 2017-2018 przeprowadzono kapitalny remont. W trakcie prac zmieniono lokalizację obiektu, sytuując go bliżej ul. Kościelnej. Zbudowany został na planie prostokąta, drewniany; ściany w konstrukcji zrębowej i sumikowo-łatkowej, zwęglowane na jaskółczy ogon. W elewacji frontowej podcień słupowy. Słupy podcieniowe (6 sztuk) wzmocnione łukowatymi zastrzałami. Dach czterospadowy pokryty gontem. Koszt remontu ok. 305 tys. Zarząd Województwa dofinansował prace kwotą wysokości 199,9 tys. zł. Gmina Knyszyn przekazała na prace elektryczne 3600 zł. W 2020 r. lamus plebański w Knyszynie został laureatem w konkursie organizowanym przez Narodowy Instytut Dziedzictwa „Zabytek Zadbane” w kategorii architektura i budownictwo drewniane.

Lamus w Knyszynie. Fot. M. Andron 2019

— **budynek szpitalny, ul. Grodzieńska 96, ok.1910, nr rej.: A-225 z 19.03.2009**

Budynek pierwotnie wykorzystywany, jako mieszkania dla lekarzy, później jako przychodnia. Wzniesiony około 1910 r., murowany z cegły, tynkowany. Budowla dwukondygnacyjna na planie litery T. Budynek po byłej przychodni, za zgodą Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku został w 2019 r. sprzedany w drodze przetargu nieograniczonego. Obecny właściciel prowadzi tam prace rewitalizacyjne z zachowaniem zaleceń Konserwatora Zabytków.

Budynek szpitalny w Knyszynie, fot. E. Rożko 2025

— **dom, ul. Kościelna 6, z końca XVIII, nr rej.: A-537 z 14.02.1977**

Dom mieszkalny wzniesiony pod koniec XVIII wieku. Budynek na planie mocno wydłużonego prostokąta, na fundamencie kamiennej wzmocnionej gliną, drewniany. Ściany w konstrukcji zrębowej, zwęglowane na jaskółczy ogon; ściany zewnętrzne zaciągnięte gliną i pobielone. Szczyty szalowane deskami w układzie pionowym i ukośnym. Dach dwuspadowy, pokryty dachówką ceramiczną. W elewacji frontowej ganek z drewnianą balustradą, pokryty dwuspadowym dachem, przykryty dachówką. Pierwszymi mieszkańcami domu była rodzina Klattów osiadła w Knyszynie po 1795 r. Oprócz Klattów w domu mieszkali rodziny Bartkiewiczów i Piaseckich, a w czasie wojen wraz z domownikami przebywali w nim wysocy rangą oficerowie armii okupacyjnych. Przez lata Józef Piasecki, a następnie jego córka Cecylia (ostatnia właścicielka posiadłości) gromadzili w tym domu dokumenty związane z Knyszynem oraz przedmioty należące do pierwszych mieszkańców tego domu. Meble i sprzęty pozostały po

dawnych mieszkańcach. Od 1995 r. mieści się w nim Izba Regionalna. W 2011 r. obiekt zdobył I miejsce w konkursie organizowany przez Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego na „Najlepiej zachowany zabytek budownictwa drewnianego w Województwie Podlaskim”.

Dom przy ul. Kościelnej 6 w Knyszynie. Fot. Urząd Miejski w Knyszynie.2019

— **Knyszyn – Zamek, park dworski (pozostałości), XVI, nr rej.: 637 z 25.11.1986**

Założenie parkowe powstało w XVI wieku, w połowie XVIII wieku przekomponowane w stylu barokowym. Obecnie założenie parkowe zachowane jest szczątkowo.

Knyszyn- Zamek. Fragment pozostałości parku dworskiego. Fot. M. Andron 2019

— **cmentarz żydowski, nr rej. A -629, z 19.11.2019**

W XVIII wieku w Knyszynie zaczęła działać gmina żydowska. W 1786 r. otrzymała ona zgodę na dokonywanie pochówków na groblach sadzawek królewskich. Pochówki na tym obszarze odbywały się już wcześniej. Cmentarz zajmuje 2,8 ha. Zlokalizowany jest po wschodniej stronie drogi będącej przedłużeniem ulicy Białostockiej w Knyszynie. Podzielony jest na dwie części: starą i nową. Nowa część powstała ok. 1930 r. Obok znajduje się zbiorowa mogiła, w której leżą zwłoki 74 zamordowanych 2 listopada 1942 r. mieszkańców Knyszyna wyznania mojżeszowego. Obecnie na terenie cmentarza znajduje się 700 zabytkowych macew. Teren porasta starodrzew.

Macewa na knyszyńskim kirkucie. Fot. Urząd Miejski w Knyszynie, 2018

Cmentarz żydowski w Knyszynie. Fot. Urząd Miejski w Knyszynie, 2018

Nowa część cmentarza, fot. M. Andron 2019

Ogrodniki

— park, XIX, nr rej.: 635 z 25.11.1986

Ogrodniki to XVI-wieczna siedziba dworu w Kalinówce, która straciła na znaczeniu w XVII i XVIII w. Pod dzisiejszą nazwą funkcjonować w I poł. XIX w., gdy Adam Rutkowski utworzył tam nowe założenie folwarczne. W Ogrodnikach znajdują się pozostałości założenia parkowego z poł. XIX w. (grupy jesionów i lip).

Założenie parkowe powstałe około połowy XIX wieku zachowało się szczątkowo. Po przejęciu majątku przez PGR w 1949 r. nastąpiło częściowe przekształcenie założenia (układu przestrzennego) oraz dewastacja drzewostanu.

Ogrodniki, budynek gospodarczy, fot. M. Andron. 2019

Ogrodniki- Kolonia

— park dworski, XIX, nr rej.: 636 z 10.12.1986

W parku zobaczyć można nasadzenia szpalerowe, dwie aleje, grupy drzew i krzewów ozdobnych. Założenie parkowo-dworskie ulegało stopniowemu niszczeniu po upaństwowieniu w 1949 r. i utworzeniu tu PGR.

7.3.2. Zabytki ujęte w Gminnej Ewidencji Zabytków

Gminna Ewidencja Zabytków, poza obiektami włączonymi do rejestru zabytków obejmuje także obiekty włączone do Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków (załącznik nr 2). Aktualne wykazy zabytków z terenu gminy Knyszyn włączonych do rejestru zabytków i ujętych w wojewódzkiej ewidencji zabytków dostępne są w Biuletynie Informacji Publicznej Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku.

W dalszej części opracowania pominięte zostaną obiekty włączone do rejestru zabytków. Omówione zostały powyżej, a uwaga zostanie skupiona na pozostałych obiektach, ujętych w ewidencji wojewódzkiej.

Znajdują się one w miejscowościach:

— Chobotki. Park

Założenie dworsko-ogrodowe powstałe w XIX wieku; zniszczone podczas działań I wojny światowej, zrekonstruowane w latach 20-tych XX wieku. Zniszczone. Park zachowany szczątkowo. Zagrożony całkowitym zniszczeniem.

— Chobotki – kolonia. Park

Założenie dworsko-ogrodowe powstałe w XVI wieku, do poł. XIX wieku wchodziło w skład dóbr jasionowskich. Po ich rozpadzie; zniszczone w 1914 r., zrekonstruowane w latach 20 - tych XX wieku. Obecnie park dworski zachowany jest szczątkowo. Obiekt zaniedbany.

Fragment dawnego założenia, fot. M. Andron 2020

— **Kalinówka Kościelna, Cmentarz przykościelny parafii p.w. św. Anny**

Został założony w XVI wieku. 27 kwietnia 1511 r. Mikołaj II Radziwiłł sporządził dokument uposażeniowy kościoła w Kalinówce, potwierdzony w 1534 r. Kościół parafialny we wsi istniał już w 1536 r., zapewne przy nim funkcjonował cmentarz grzebalny. Zapewne między 1809 a 1820 r. wytyczono we wsi nowy parafialny cmentarz grzebalny i zaprzestano chowania zmarłych przy kościele. Z 1851 r. pochodzi szczegółowy opis ogrodzenia przykościelnego „*Ogrodzenie kościoła składa się z balów trzycalowych w słupy. Obwód kościoła zawiera długości arszyn 87, szerokości 7. Idąc z domu plebańskiego do zakrystii z strony północnej brama o dwóch słupach z nakryciami drzewczkami podwójnymi z sztachetów stolarskiej roboty zrobionymi, klamrami żelaznymi do słupów przybite z zaszczepką oraz pro bojem żelaznym. W obwodzie cmentarza znajduje się 3 krzyże, z których dwa nowych, dębowych wysokości 3 sążni w roku 1826 przed rozpoczęciem wielkiego jubileuszu w kościele parafialnym kalinowskim.... Trzeci krzyż stary wprost wielkiego ołtarza*”. W 1858 r. wykonano wokół kościoła kamienny mur wraz z bramą.

Cmentarz przykościelny zlokalizowany jest po zachodniej stronie drogi Kalinówka Kościelna - Knyszyn. Na planie wieloboku. W jego centralnej części XVIII wieczny kościół parafialny. Teren cmentarza odrodzony kamiennym murem, z kamienia łamanego wzmocnianego zaprawą, nietynkowane, słupki tynkowane. Mur ogrodzeniowy pokryty dachówką ceramiczną. W zachodniej części ogrodzenia kamienna brama- dzwonnica, po jej obu stronach furtki. Ścieżki wokół kościoła wyłożone kostką z polbruku. Przy bocznym wejściu w północnej części ogrodzenia dwa krzyże żeliwne z 1880 r., w południowo - zachodnim narożniku cmentarza drewniany krzyż misyjny.

— **Kalinówka Kościelna - Brama dzwonnica w zespole kościoła parafialnego p.w. św. Anny**

Dzwonnica- brama wzniesiona w czwartej ćwierci XIX wieku. Budowla na planie kwadratu, dwukondygnacyjna, murowana z kamieni polnych i ozdobiona wtopionymi w zaprawę drobnymi kamykami; z przejściem w pierwszej kondygnacji i pomieszczeniem na dzwon w drugiej. Dach namiotowy obecnie pokryty blachodachówką.

— **Kalinówka Kościelna. Brama przejazdowa na cmentarzu parafialnym**

Zbudowana w 1848 r. Obiekt na planie prostokąta, murowany z cegły i kamieni, tynkowany, malowany. W przyziemiu, na osi obiektu znajduje się prostokątny otwór wejściowy, zamknięty dwiema parami dwuskrzydłowych wrót klepkowych. Wyższą kondygnację

stanowi łagodnie profilowany szczyt, zwieńczony żelaznym, kutym krzyżem. Po obu stronach wrót znajdują się tablice inskrypcyjne. Brama tak jak i tablice inskrypcyjne wymagają konserwacji.

— **Kalinówka Kościelna. Budynek inwentarsko- gospodarczy plebański**

Zbudowany w pocz. XIX wieku, jako drewniano- murowany. Rozebrany i zrekonstruowany w 1998 r. jako murowany, nietynkowany.

Budynek inwentarsko-gospodarczy. Fot. M. Andron 2019 r.

— **Kalinówka Kościelna. Wiatrak paltrak**

Został zbudowany w 1924 r. w konstrukcji szkieletowej, ściany odeskowane pionowo, dach dwuspadowy pokryty blachą ocynkowaną, w dobrym stanie techniczny. Jest ważnym zabytkiem techniki w gminie.

Wiatrak. Widok z drogi do wsi. Fot. M. Andron 2019

— **Knyszyn. Cmentarz przykościelny parafii św. Jana Apostoła i Ewangelisty**

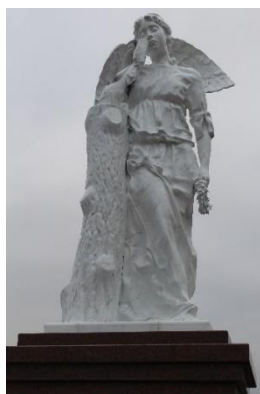
Plac wokół kościoła parafialnego p.w. Św. Jana Apostoła i Ewangelisty od pocz. XVII w. do pocz. XIX w. funkcjonował jako cmentarz grzebalny. Zlokalizowany jest w południowo-zachodnim narożniku Rynku. W latach 1825 i 1826 teren cmentarza przykościelnego otoczono płotem drewnianym, w rogu ustawiono drewniana dzwonnice przeniesioną ze zlikwidowanego na rynku cmentarza. Obecnie otoczony murem, tynkowanym, ciągłym z czterema wnękami, zbudowanym w 1883 r. Wejście na cmentarz od południowego- zachodu i północnego- zachodu. Ścieżki wokół kościoła wyłożone polbrukiem. W jego północno-zachodnim narożniku znajduje się ossarium, zbudowane również w 1883 r. Na cmentarzu znajduje się kamienna kropielnica, pochodząca zapewne z pocz. XVI w., z okresu budowy pierwszego kościoła. Obok niej znajdują się dwa krzyże misyjne. Przed wejściem głównym do kościoła znajdują się postument z figurą Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej z 1904 r. Po przeciwnej stronie jest grób ks. Edwarda Junga.

— **Knyszyn. Plebania przy kościele parafialnym**

Budynek wzniesiony w latach 1957-1958. Murowany z cegły, tynkowany, na planie wydłużonego prostokąta, siedmioosiowy. W fasadzie głównej portyk w porządku tokańskim z trójkątnym szczytem. Dach naczółkowy, kryty blachą ocynkowaną, malowaną.

— **Knyszyn. Cmentarz grzebalny parafii rzymskokatolickiej w Knyszynie p.w. Św. Marka**

Zlokalizowany jest przy drodze Białystok- Ełk i Knyszyn- Krypno. Założony w końcu XVIII w. na planie prostokąta. Układ grobów w przybliżeniu rzędowy. Najstarsze zachowane nagrobki pochodzą z 1884 r. Od zachodu powiększono cmentarz w XX w. Część starsza ogrodzona murem kamiennym, nowa betonowym. Na cmentarzu znajdują się nagrobki weteranów powstania styczniowego Konstantego Muszyńskiego, zmarłego w 1927 r. i Antoniego Onufrego Wereszczyńskiego, zmarłego w 1923 r.

Rzeźba na cmentarzu w Knyszynie (grób księży Słomińskich). Fot. Urząd Miejski w Knyszynie, 2020

— **Knyszyn, cmentarz rzymskokatolicki - nieistniejący**

Zlokalizowany był na Rynku, funkcjonował od XVI wieku do początków XIX w. Ostatecznie zaorany w 1824 r. W swojej historii pełnił różne funkcje. Obecnie jest miejskim parkiem. W 2020 r. został zrewitalizowany. Prace były prowadzone pod nadzorem Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Teren nieistniejącego cmentarza znajduje się na obszarze chronionym prawem, w części miasta włączonej do rejestru zabytków.

— **Knyszyn. Cmentarz prawosławny**

Zlokalizowany przy ulicy Białostockiej nr 36. Założony w poł. XVI wieku, ostatecznie przestał spełniać swoją funkcję w pocz. XIX w. kiedy to zmarłych zaczęto grzebać na nowym cmentarzu usytuowanym przy drodze wojewódzkiej Nr 671 w stronę Krypna.

— **Knyszyn. Cmentarz prawosławny**

Założony w pocz. XIX wieku przy drodze Knyszyn - Krypno. Nieczynny. Teren uporządkowany. Zachowała się niewielka liczba nagrobków.

— **Knyszyn. Cmentarz ewangelicki**

Założony w pocz. XIX w. Zachowały się do dziś pojedyncze nagrobki. Teren porośnięty samosiewami.

— **Knyszyn. Budynek mieszkalny ul. Legionowa 2**

Zbudowany w 1932 r. Obiekt w dobrym stanie.

— **Knyszyn. Budynek mieszkalny ul. Rynek 3**

Drewniany, zbudowany w latach 30 tych XX wieku. W średnim stanie technicznym.

— **Knyszyn. Budynek mieszkalny ul. Rynek 4**

Drewniany, zbudowany w latach 30 tych XX wieku.

— **Knyszyn, Dom ul. Tykocka 69**

Drewniany, zbudowany w I poł. XIX wieku. Zniszczony.

— **Knyszyn. Dom mieszkalny ul. Grodzieńska 89**

Budynek mieszkalny, murowany, tynkowany. Zbudowany 1932 r. W dobrym stanie technicznym. Wymaga ujednoczenia dachu, stolarki okiennej i drzwiowej.

— **Knyszyn, ul. Białostocka 38, manufaktura tkacka**

Budynek drewniany, opuszczony, otwory okienne i drzwiowe zabite płytą. Przepuszczalnie obiekt został zbudowany, jako koszary wojskowe. W 1836 r. kupił go czeladnik z Nadrenii Rudolf Arnd. Otworzył w budynku zakład, zatrudniał kilku ludzi. W okresie międzywojennym w budynku tym mieściła się szkoła powszechna. W latach 1947 - 1955 działała szkoła zawodowa, potem internat. Obiekt wymaga gruntownego remontu.

— **Knyszyn- Zamek, Zespół dworski starostów knyszyńskich**

Zespół zlokalizowany po południowo - wschodniej stronie drogi Knyszyn - Tykocin. Starostwo knyszyńskie utworzone w 1530 r. było dobrami własnymi króla Zygmunta Augusta. Od 1553 r. dobrami tymi zarządzał Piotr Chwalczewski, który na jego terenie założył 16 wsi, liczne stawy, w tym największy – jeziora Zygmunta Augusta w Czechowiznie i urządził gospodarstwo rybne. W 1663 r. król Jan Kazimierz oddał w zastaw starostwo knyszyńskie włoskim kupcom Orsettim. Wykupił je Jan Gniński, za co w 1676 r. dostał je w użytkowanie na osiem pokoleń. W 1795 r. starostwo knyszyńskie, a po pokoju w Tylży w 1807 r. władze rosyjskie skonfiskowały dobra. Dzięki staraniom Wincentego Krasieńskiego udało się dobra odzyskać. Zapewne wówczas Krasieńscy zbudowali w majątku zamek, doszczętnie zniszczony w 1944 r. W 1828 r. przemianowano je na Dobra Lenne Knyszyn- Goniądz. Przed II wojną światową dochody z dóbr przypadły Karolowi R. Raczyńskiemu. Folwark Knyszyn, stawy oraz lasy dzierżawili Jan Tyszkiewicz i Zofia Czartoryska. Po 17 września 1939 r. majątek przejęli sowieci, którzy zniszczyli zabudowania folwarczne, wycięli drzewostan. Niemcy od poł. 1941 r. próbowali, korzystając z darmowej pracy Żydów, wykonać niezbędne prace dla funkcjonowania majątku, m.in. wybudowali nową oborę, drewniany dwór. Niestety spalili majątek przed zbliżającą się Armią Radziecką. Do dziś zachowało się niewiele ze starej zabudowy. W 1949 r. na bazie majątku starostwa utworzono PGR, a na stawach Państwowe Gospodarstwo Rybackie. Po 1990 r. została utworzona i działa do dziś spółka Skarbu Państwa, a na stawach prywatne gospodarstwo rybackie.

7.3.3. ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE

Obszary AZP /Archeologicznego Zdjęcia Polski/ w granicach terytorialnych gm. Knyszyn wg J. Kondrackiego „Geografia regionalna Polski” leżą na Nizinie Północno- Podlaskiej, na Wysoczyźnie Białostockiej, pomiędzy Kotliną Biebrzańską a doliną górnej Narwi. Krajobraz Wysoczyzny urozmaicają wysokie wały moren i kemów. Liniom postojów czoła lodowca, zaznaczonym wałami moren, towarzyszą równiny lodowcowo – rzeczne, na których występują zwarte powierzchnie puszczy. Ukształtowanie powierzchni sprzyjało rozwojowi osadnictwa na tym terenie. Z materiałów znajdujących się w zbiorach WUOZ w Białymstoku wynika, że na obszarze gminy znajdują się 101 stanowisk archeologicznych włączonych do wojewódzkiej ewidencji zabytków. Brak stanowisk archeologicznych włączonych do rejestru zabytków. W Chobotkach znajduje się 6 stanowisk, w Czechowiznie 17, w Grądach 7, w Guzach 8, w Jaskrze 7, w Kalinówce Kościelnej 5, w Knyszynie 19, w Nowinach Kasjerskich 6, w Ogrodnikach 6, w Poniklicy 9, w Wodziłówce 3, w Wójtowcach 5, w Zofiówce 3.

Przy sporządzaniu kart adresowych stanowisk archeologicznych wykorzystano archiwa znajdujące się w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Białymstoku.

W ramach podziału Archeologicznego Zdjęcia Polski teren gminy Knyszyn obejmuje obszary: 32-84, 33-84, 32-85, 33-83, 33-85.

Stanowiska archeologiczne na terenie gminy Knyszyn reprezentują szeroki przekrój chronologiczny: od epoki kamienia do okresu nowożytnego.

Wykaz stanowisk archeologicznych ujętych w Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków (nie włączonych do rejestru zabytków) znajduje się w załączniku Nr 4 do niniejszego opracowania.

7.3.4. Zabytki ruchome włączone do rejestru zabytków

Jedynie zabytki ruchome włączone do rejestru zabytków na terenie Gminy Knyszyn znajdują się we wnętrzach kościołów rzymskokatolickich w Knyszynie p.w. Św. Jana Apostoła i Ewangelisty i w Kalinówce Kościelnej p.w. Św. Anny. Tworzą one jednorodne stylistycznie zespoły będące wyposażeniem wnętrza świątyni, służące określonym celom liturgicznym i kultowym. Są to ołtarz główny i ołtarze boczne, prospekty organowe, chrzcielnice, ławy, ambony, konfesjonały, rzeźby, obrazy, naczynia liturgiczne itp.

Do najważniejszych zabytków ruchomych kościoła parafialnego w Kalinówce Kościelnej należy zaliczyć ołtarz główny św. Anny z poł. XVII wieku z elementami z trzeciej ćwierci XVIII wieku. Architektoniczny ołtarz jest zwieńczony manierystycznymi, pełnoplastycznymi rzeźbami archaniołów z drugiej ćwierci XVII wieku i barokowym obrazem Matki Bożej z Dzieciątkiem zwanej Łaskawą, z połowy XVII wieku.

Natomiast w kościele parafialnym Knyszynie z powodu pożaru, jaki miał miejsce w kościele w 1710 r. nie zachowały się prawie żadne ruchomości z czasów fundacji, a także z XVIII wieku, oprócz kilku rzeźb o lokalnej proweniencji, które mają znaczenie historyczne. Najlepiej zachowały się zabytki złotnictwa: kielich z XVI wieku, manierystyczny kielich z 1633 r., czy puszka renesansowa z 1594 r. Wykaz wszystkich zabytków ruchomych umieszczony został w załączniku Nr 3 do niniejszego opracowania.

Według obecnego stanu, na terenie miasta i gminy Knyszyn znajdują się 53 zabytki ruchome włączone do rejestru zabytków, z czego 20 w Kalinówce Kościelnej, a 33 w Knyszynie. Są to następujące decyzje dotyczące zabytków ruchomych:

Decyzja z dnia 27.06.1973r., l.dz. KL. WKZ-660/3/73, numer rejestru 273.

Decyzją tą wpisano do rejestru zabytków 19 obiektów zabytkowych będących w wyposażeniu kościoła parafialnego p.w. Św. Anny w Kalinówce Kościelnej.

Decyzja z dnia 22.12.1994r., l.dz. KL. WKZ-5330/19/94, numer rejestru 389.

Decyzją tą wpisano do rejestru zabytków 1 obiekt z wyposażenia kościoła parafialnego p.w. Św. Anny w Kalinówce Kościelnej.

Decyzja z dnia 30.08.1971r., l.dz. WKZ-660/9/71, numer rejestru B- 252. Decyzją tą wpisano do rejestru zabytków 21 obiektów zabytkowych z wyposażenia kościoła parafialnego p.w. Św. Jana Apostoła i Ewangelisty w Knyszynie.

Decyzja z dnia 22.12.1994r., l.dz. KL. WKZ-5330/18/94, numer rejestru 388.

Decyzją tą wpisano do rejestru zabytków 1 obiekt z wyposażenia kościoła parafialnego p.w. Św. Jana Apostoła i Ewangelisty w Knyszynie.

Decyzja z dnia 18.12.2013r., l.dz. R.5140.3.15.2013IM-J, numer rejestru B- 299.

Decyzją tą wpisano do rejestru zabytków 14 obiektów z wyposażenia kościoła parafialnego p.w. Św. Jana Apostoła i Ewangelisty w Knyszynie.

7.3.5. Zasoby muzealne

Na terenie gminy Knyszyn nie funkcjonuje żadne muzeum. W strukturach Knyszyńskiego Ośrodka Kultury znajduje się Izba Regionalna zlokalizowana w zabytku wpisanym do rejestru zabytków nieruchomych, przy ulicy Kościelnej 6 w Knyszynie. Działa od 1995 r. Powstała z inicjatywy członków Knyszyńskiego Towarzystwa Regionalnego im. Zygmunta Augusta we

współpracy z Urzędem Miejskim w Knyszynie, Knyszyńskim Ośrodkiem Kultury i proboszczem parafii. Gromadzone są tu eksponaty historyczne (dokumenty, fotografie, monety), etnograficzne (maszyny rolnicze, tkaniny). Z informacji zamieszczonej na stronie Knyszyńskiego Ośrodka Kultury wynika, że w Izbie znajdują się zabytki przekazane przez parafię w Knyszynie.

Wnętrze Izby Regionalnej Knyszynie Fot. M. Giedz

W 2003 r. staraniem etnografa Zygmunta Ciesielskiego, Dyrektora Knyszyńskiego Ośrodka Kultury i Proboszcza Parafii w Kalinówce Kościelnej, rozpoczęła działalność Izba historyczno-regionalna w zabytkowym Lamusie w Kalinówce Kościelnej. Izba może funkcjonować dzięki mieszkańcom, którzy przekazali rodowe pamiątki oraz stare sprzęty i narzędzia gospodarskie.

7.3.6. Dziedzictwo niematerialne

Ważną częścią dziedzictwa oprócz zabytków, dzieł sztuki i kolekcji cennych eksponatów jest także tradycja, żywe niematerialne przejawy kultury odziedziczone po przodkach i przekazywane kolejnym pokoleniom. Niematerialne dziedzictwo kulturowe jest niezbędne w procesie kształtowania tożsamości każdej grupy społecznej i jednostki. Przetrawianie dziedzictwa niematerialnego w jego wielkim bogactwie jest warunkiem utrzymania różnorodności kulturowej w obliczu postępującej globalizacji. Wzajemne zrozumienie niematerialnego dziedzictwa kulturowego różnych społeczności ułatwia prowadzeniu międzykulturowego dialogu i zachęca do wzajemnego poszanowania innych sposobów życia. UNESCO, w 2003 r. uchwaliło Konwencję w sprawie ochrony tego dziedzictwa, opracowując jednocześnie jego definicję, która brzmi: „Niematerialne dziedzictwo kulturowe” oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową, które wspólnoty, grupy i w niektórych przypadkach jednostki, uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z

pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności. Dla celów niniejszego opracowania, uwaga będzie skierowana wyłącznie na takie niematerialne dziedzictwo kulturowe, które jest zgodne z istniejącymi instrumentami międzynarodowymi w dziedzinie praw człowieka, jak również odpowiada wymogom wzajemnego poszanowania między wspólnotami, grupami i jednostkami, oraz zasadom zrównoważonego rozwoju. „Niematerialne dziedzictwo kulturowe” w rozumieniu Konwencji, przejawia się między innymi w następujących dziedzinach:

- a) tradycje i przekazy ustne, w tym język, jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- b) sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne;
- c) zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne;
- d) wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata;
- e) umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Żywa tradycja jest kultywowana przez Knyszyński Ośrodek Kultury.

Obrzęd wielkanocnych Konopielek zanikał, jednak dzięki zaangażowaniu wielu osób udało się zorganizować w 1994 r. w Knyszynie przegląd Zespołów Folklorystycznych, które do repertuaru włączyły pieśń „konopielkową”. Jest to impreza cykliczna, coroczna, która jest organizowana po dzień dzisiejszy.

Ponadto przy Knyszyńskim Ośrodku Kultury funkcjonuje Izba Regionalna, gdzie gromadzone są eksponaty historyczne (m.in. dokumenty, zdjęcia, monety, znaleziska), jak i etnograficzne (używane dawniej narzędzia rolnicze oraz ręcznie wykonane tkaniny).

8. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO MIASTA I GMINY KNYSZYN. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ.

Po przeprowadzeniu weryfikacji danych archiwalnych i waloryzacji zabytków nieruchomych wykonanej podczas sporządzania gminnej ewidencji zabytków, stwierdzono, iż na terenie gminy Knyszyn występują zabytki sakralne, budownictwa mieszkalnego, gospodarczego, budynek szpitalny, cmentarze, parki.

W gminnej ewidencji zabytków ujęte zostały jedynie obiekty włączone do wojewódzkiej ewidencji zabytków. Zrezygnowano z postulowania o wpisanie do ewidencji gminnej zabytków

obiektów, których stan techniczny wskazuje, że wkrótce przestaną istnieć lub zostały przebudowane.

Na terenie gminy znajdują się historyczne cmentarze grzebalne rzymskokatolickie i przykościelne w Kalinówce Kościelnej i w Knyszynie, nieczynne: żydowski, ewangelicki i prawosławny w Knyszynie, oraz nieistniejące cmentarze: prawosławny (przez pewien czas unicki) i rzymskokatolicki także w Knyszynie, uznane za zabytki nieruchome i włączone do wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Do najważniejszych zabytków w gminie należy zaliczyć:

- Zespół kościoła parafialnego w Kalinówce Kościelnej składający się z drewnianego XVIII w kościoła p.w. św. Anny, XIX wiecznego kamiennego ogrodzenia z bramą dzwonnica, cmentarza przykościelnego. Zespół Kościoła jest w dobrym stanie. W 2011 r. wykonano prace remontowe kościoła finansowane z funduszy unijnych - Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013, dotacja ok. 75% kosztów kwalifikowalnych inwestycji. W 2023 r. w kościele został wykonany remont instalacji elektrycznej dofinansowany przez Samorząd Województwa Podlaskiego w ramach realizacji zadania pn. „Konkurs wniosków na zadania z zakresu ochrony zabytków”
- Lamus plebański w Kalinówce Kościelnej, drewniany zbudowany w 1786 r. w średnim stanie technicznym. Wymaga remontu, poprzedzonego opracowaniem programu konserwatorskiego.

Fot. Lamus, Fot. Urząd Miejski w Knyszynie 2023

—Cmentarz parafialny w Kalinówce Kościelnej z pocz. XIX wieku, ogrodzenie wraz z bramą przejazdową z 1848 r. Stan zachowania dobry. Cmentarz parafialny znajduje się w rejestrze zabytków. Brama powinna zostać wyremontowana, a znajdująca się na jej ścianie tablica poddana konserwacji.

—Zespół kościoła parafialnego w Knyszynie p.w. św. Jana Apostoła i Ewangelisty wraz z ogrodzeniem, cmentarzem przykościelnym jest w bardzo dobrym stanie. Ołtarz Matki Boskiej Różańcowej i ołtarz główny jest po konserwacji. Prace były dotowane przez Zarząd Województwa Podlaskiego. W 2019 r. parafia otrzymała kolejną dotację na prowadzenie badań konserwatorskich we wnętrzu kościoła, dzięki czemu ustalona została pierwotna kolorystyka wnętrza świątyni.

W trakcie przeprowadzanych w 2020 roku prac remontowo-malarskich, odkryta została pierwotna malatura ścian, pochodząca najprawdopodobniej z okresu pomiędzy 1905 a 1910 r., Okazało się, że ściany były bogato dekorowane w przedstawienia ornamentalne i figuralne, w charakterystycznym stylu secesji krakowskiej z początku XX w. Na ścianach bocznych znajdowały się przedstawienia św. Stanisława, biskupa krakowskiego, patrona Polski z jednej strony, a z drugiej św. Kazimierza Jagiellończyka, patrona Litwy. Sklepienie pokrywało przedstawienie nocnego, gwiazdzistego nieba. W taki sposób zostało to zrekonstruowane.

Fragment wnętrza kościoła. Fot. Urząd Miejski w Knyszynie 2021

W 2023 r. Gmina Knyszyn pozyskała dofinansowanie z Rządowego Programu Odbudowy Zabytków na udzielenie dotacji na prace konserwatorskie wypraw malarskich ścian nawy głównej oraz stolarki zabytkowego sklepienia kościoła pw. św. Jana Apostoła i Ewangelisty w Knyszynie. Rada Miejska w Knyszynie podjęła uchwałę w sprawie udzielenia dotacji na realizację powyższego zadania. Prace remontowe rozpoczęły się po podpisaniu umowy pomiędzy Gminą Knyszyn a Parafią o udzielenie dotacji celowej. Planowany termin zakończenia inwestycji to październik 2026 r.

- Lamus plebański w Knyszynie, wyremontowano w latach 2017- 2018. W 2020 r. został laureatem ogólnopolskiego konkursu „Zabytek Zadbane” w kategorii architektura i budownictwo drewniane.
- Dom mieszkalny w Knyszynie przy ul. Kościelnej 6, po remoncie, w 2011 r. wygrał konkurs na „Najlepiej Zachowany Zabytek Wiejskiego Budownictwa Drewnianego w Województwie Podlaskim”.
- Z oceny stanu technicznego wynika, że obiekt przy ul. Białostockiej 38 ze względu na bardzo zły stan techniczny potrzebuje remontu.

Knyszyn ul. Białostocka 38. Fot. M. Andron 2020

- Obiekt przy ul. Tykockiej 69 został doszczętnie zniszczony w wyniku pożaru.

Tabela nr 1. Analiza SWOT dla terenu gminy Knyszyn

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> — położenie gminy na trasie szlaku pielgrzymkowego o znaczeniu ponadregionalnym; — położenie gminy w niedalekiej odległości od Białegostoku i Tykocina; — położenie gminy na obrzeżach Puszczy Knyszyńskiej; — duża świadomość wartości obiektów zabytkowych dla podtrzymywania tożsamości lokalnej i regionalnej oraz dla zwiększenia atrakcyjności turystycznej gminy; — promocja zasobów oraz edukacja dotycząca walorów środowiska kulturowego; — publikacje poświęcone dziedzictwu kulturowemu gminy; — działania Knyszyńskiego Towarzystwa Regionalnego im. Zygmunta Augusta. 	<ul style="list-style-type: none"> — krótki sezon turystyczny; — brak jednolitej tkanki architektonicznej; — znaczne przekształcenia wielu zabytków; — zły stan zachowania części obiektów zabytkowych włączonych do rejestru i do wojewódzkiej ewidencji zabytków; — niedostateczna świadomość wartości obiektów zabytkowych dla podtrzymywania tożsamości lokalnej i regionalnej oraz dla zwiększenia atrakcyjności turystycznej gminy; — niedostateczna promocja zasobów oraz edukacja dotycząca walorów środowiska kulturowego; — ograniczone środki na konserwację i rewitalizację obiektów zabytkowych; — brak planu zagospodarowania przestrzennego gminy.
SZANSE	ZAGROŻENIA
<ul style="list-style-type: none"> — możliwość wykorzystania zasobów dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki; — możliwość zwiększenia wartości architektonicznych gminy poprzez renowację i remonty zabudowy mieszkaniowej; — możliwość wykorzystania przepisów prawnych do poprawy stanu środowiska kulturowego; — szansa na włączenie dziedzictwa kulturowego w budowanie tożsamości społeczności lokalnej; — nastawienie na większą dbałość o przestrzeń publiczną, krajobraz, architekturę w celu podniesienia atrakcyjności turystycznej; — większe możliwości właściwej konserwacji obiektów zabytkowych ze względu na wzrost dostępnych środków finansowych pochodzących z różnych źródeł: państwowe, samorządowe, prywatne, wyznaniowe, środki UE i in.; 	<ul style="list-style-type: none"> — ryzyko utraty zabytków budownictwa ze względu na duży napór inwestycyjny oraz brak środków finansowych potrzebnych do ich zabezpieczenia i renowacji; — zagrożenie substancji zabytkowej podczas niewłaściwie przeprowadzanych remontów zabytkowych obiektów; — ryzyko zniekształcenia zachowanych układów ruralistycznych; — brak planu zagospodarowania przestrzennego; — niedostatek mechanizmów promujących działania na rzecz ochrony i konserwacji zabytków.

<ul style="list-style-type: none"> — rozwój inicjatyw lokalnych i organizacji pozarządowych w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego; — rosnąca rola samorządu regionalnego poprzez włączenie ochrony zabytków w sferę rozwoju regionalnego; — edukacja w dziedzinie zarządzania dziedzictwem kulturowym.	
--	--

9. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE I ZADANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY KNYSZYN NA LATA 2025-2028

Zgodnie z przytoczonymi wyżej przepisami ustawowymi ochrona zabytków należy do zadań własnych gminy. Wiążące dla gminy są ustalenia w zakresie ochrony środowiska kulturowego wynikające z prawa lokalnego. Ustalone poniżej priorytety, cele strategiczne i wynikające z nich cele operacyjne oraz kierunki działania wyznaczają działania gminy w zakresie ochrony zabytków na lata 2025-2028.

9.1. PRIORYTETY I CELE STRATEGICZNE

PRIORYTET 1.

Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania oraz poprawa stanu ładu przestrzennego w gminie i utrwalenie na podstawie tradycyjnego układu przestrzennego własnej tożsamości przestrzennej gminy.

- **CEL STRATEGICZNY 1**

Wykorzystanie środków prawnych i organizacyjnych dla zabezpieczenia obiektów zabytkowych.

- **CEL STRATEGICZNY 2**

Wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych przeznaczonych na opiekę nad zabytkami.

- **CEL STRATEGICZNY 3**

Ustalenie zasad współpracy z właścicielami zabytków, mogących się przyczynić do poprawy stanu zachowania zabytków.

- **CEL STRATEGICZNY 4**

Włączenie społeczności lokalnej w działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego.

- **CEL STRATEGICZNY 5**

Poszerzanie wiedzy na temat środowiska kulturowego miasta i gminy Knyszyn.

PRIORYTET 2.

Zwiększenie atrakcyjności turystycznej gminy pod kątem wykorzystania w tym celu dziedzictwa kulturowego.

- **CEL STRATEGICZNY 6**

Wyeksponowanie oraz promowanie dziedzictwa kulturowego.

- **CEL STRATEGICZNY 7**

Popieranie działań zmierzających do wykorzystania i właściwej adaptacji obiektów zabytkowych dla potrzeb turystyki i usług.

Tabela nr 2 – cele i działania

CELE STRATEGICZNE	CELE OPERACYJNE	DZIAŁANIA
CEL STRATEGICZNY 1 Wykorzystanie środków prawnych i organizacyjnych dla zabezpieczenia obiektów zabytkowych	CEL OPERACYJNY 1 Monitorowanie stanu zachowania zabytków oraz działania na rzecz jego poprawy.	DZIAŁANIE 1 Przyjęcie przez Radę Miejską w Knyszynie Gminnego Programu Opieki nad zabytkami oraz okresowe monitorowanie jego realizacji. DZIAŁANIE 2 Okresowa aktualizacja danych Gminnej Ewidencji Zabytków na podstawie oględzin w terenie.
	CEL OPERACYJNY 2 Objęcie ochroną prawną szczególnie wartościowych zabytków.	DZIAŁANIE 1 Bieżąca współpraca z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. DZIAŁANIE 2 Uczestnictwo w konferencjach i seminariach dotyczących ochrony zabytków.
CEL STRATEGICZNY 2 Wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych przeznaczonych na opiekę nad zabytkami.	CEL OPERACYJNY 3 Pomoc przy pozyskiwaniu środków budżetowych i unijnych przeznaczonych na remonty i restauracje obiektów zabytkowych.	DZIAŁANIE 1 Wspieranie właścicieli obiektów zabytkowych i o wartości historycznej w pozyskiwaniu środków finansowych na opiekę nad zabytkami. DZIAŁANIE 2 Podejmowanie przez gminę starań o uzyskanie środków zewnętrznych, w tym środków z Unii

		Europejskiej z przeznaczeniem na renowację zabytkowych miejsc i obiektów.
CEL STRATEGICZNY 3 Ustalenie zasad współpracy z właścicielami zabytków, mogących się przyczynić do poprawy stanu zachowania zabytków	CEL OPERACYJNY 4 Stworzenie zachęt finansowych zmierzających do poprawy stanu zachowania zabytków dla właścicieli obiektów włączonych do rejestru zabytków.	DZIAŁANIE 1 Tworzenie przyjaznych warunków współpracy z właścicielami obiektów zabytkowych dla zapewnienia właściwej opieki nad nimi. DZIAŁANIE 2. Upowszechnianie wśród właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych znajomości zasad konserwatorskich.
CEL STRATEGICZNY 4 Włączenie społeczności lokalnej w działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego.	CEL OPERACYJNY 5 Zwiększenie wiedzy i świadomości społecznej mieszkańców gminy nt. wagi kultywowania tradycji kulturowych regionu.	DZIAŁANIE 1 Wspierania inicjatyw wydawniczych poświęconych dziedzictwu kulturowemu gminy.
CEL STRATEGICZNY 5 Poszerzanie wiedzy na temat środowiska kulturowego miasta i gminy.	CEL OPERACYJNY 6 Wspieranie prac badawczo-dokumentacyjnych obiektów i obszarów zabytkowych na terenie gminy.	DZIAŁANIE 1 Prowadzenie i wspieranie działalności kulturalnej, ukierunkowanej na promocję i ochronę zabytków (wystawy, konferencje naukowe, itp.) DZIAŁANIE 2 Wspierania inicjatyw wydawniczych poświęconych dziedzictwu kulturowemu gminy. DZIAŁANIE 3 Wykorzystanie internetu oraz środków masowego przekazu do popularyzacji zasobów kulturowych Gminy. DZIAŁANIE 4 Pomoc badaczom zajmującym się historią gminy Knyszyn lub zabytkami z terenu gminy Knyszyn pragnącym skorzystać z materiału zabytkowego znajdującego się na terenie gminy poprzez ułatwienie dostępu do zabytków oraz udostępnienie posiadanych materiałów.
CEL STRATEGICZNY 6 Wyeksponowanie oraz promowanie dziedzictwa kulturowego.	CEL OPERACYJNY 7 Działania na rzecz estetyki krajobrazu kulturowego.	DZIAŁANIE 1 Dbałość o wygląd zabytków. DZIAŁANIE 2 Odpowiednia aranżacja otoczenia obiektów zabytkowych.

	CEL OPERACYJNY 8 Promocja dziedzictwa kulturowego gminy.	<p>DZIAŁANIE 1 Wspierania inicjatyw wydawniczych poświęconych dziedzictwu kulturowemu gminy.</p> <p>DZIAŁANIE 2 Uzupełnianie i rozwijanie na stronie internetowej gminy informacji poświęconych dziedzictwu kulturowemu gminy oraz eksponowanie obiektów zabytkowych.</p> <p>DZIAŁANIE 3 Wykorzystanie imprez organizowanych w gminie oraz innych okazji budzących zainteresowanie mediów do promocji dziedzictwa kulturowego gminy.</p>
CEL STRATEGICZNY 7 Popieranie działań zmierzających do wykorzystania i właściwej adaptacji obiektów zabytkowych dla potrzeb turystyki i usług.	CEL OPERACYJNY 9 Promocja adaptacji zaniedbanych obiektów zabytkowych na obiekty o funkcji turystycznej i usługowej.	<p>DZIAŁANIE 1 Współpraca z właścicielami zabytków w zakresie upowszechniania wiedzy nt. rozwinięcia własnej działalności gospodarczej w oparciu o posiadane nieruchomości zabytkowe.</p> <p>DZIAŁANIE 2 Pomoc doradcza właścicielom obiektów zabytkowych w pozyskaniu dofinansowania na prace przy zabytku.</p>

10. INSTRUMENTARIUM GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

10.1. Instrumenty prawne:

- przepisy ustawowe;
- programy określające politykę państwa i województwa w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego;
- dokumenty dotyczące zagospodarowania przestrzennego;
- wynikające z przepisów ustawowych dokumenty wydawane przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

10.2. Instrumenty koordynacji:

- strategia rozwoju gminy;
- plany rozwoju lokalnego;
- programy ochrony środowiska przyrodniczego;
- programy prac konserwatorskich;
- studia i analizy, koncepcje;

- plany rewitalizacji;
- umowy i porozumienia;
- współpraca z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków;
- współpraca z sąsiednimi samorządami w celu wypracowania wspólnej polityki ochrony środowiska kulturowego i przyrodniczego, szczególnie z gminami Krypno, Tykocin, Mońki, Goniądz, Dobrzyniewo Duże.
- współpraca z ośrodkami naukowymi i akademickimi;
- współpraca z parafiami w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami.

10.3. Instrumenty finansowe:

- dotacje;
- subwencje;
- dofinansowania;
- zbiórki społeczne;
- programy operacyjne uwzględniające finansowanie z funduszy Unii Europejskiej.

10.4. Instrumenty społeczne:

- pozyskanie poparcia społecznego na rzecz ochrony środowiska kulturowego;
- edukacja kulturowa;
- informacja nt. znaczenia dziedzictwa kulturowego dla rozwoju gminy;
- współdziałanie z organizacjami społecznymi.

10.5. Instrumenty kontrolne:

- aktualizacja gminnej ewidencji zabytków,
- monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego i zachowania dziedzictwa kulturowego.

11. MONITORING REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Gminny program opieki nad zabytkami Gminy Knyszyn, po zaopiniowaniu przez Wojewódzkiego Konserwatora zabytków, zostanie przedstawiony Radzie Miejskiej w Knyszynie, w celu przyjęcia go uchwałą.

Zgodnie z art. 87 ust. 5 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2024r. poz. 1292 t.j.) z realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami burmistrz sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia radzie gminy.

Prace nad kolejnym programem opieki nad zabytkami powinny być zainicjowane na trzy miesiące przed zakończeniem okresu czteroletniego obowiązywania programu.

Dwuletnia ocena realizacji programu zawarta w sprawozdaniu będzie służyła ewaluacji programu. Zmiany w programie wymagają uchwały Rady Miejskiej w Knyszynie.

12. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Integralnym elementem Programu a zarazem wskazówką dla właścicieli i zarządców zabytków jest poniższy wykaz potencjalnych źródeł finansowania zadań z zakresu ochrony zabytków (rewitalizacji, konserwacji, restauracji, prac budowlanych, opracowaniem niezbędnych dokumentacji). Do 2017 roku środki przeznaczane były wyłącznie na prace związane z obiektami wpisanymi do rejestru zabytków. Nowelizacja ustawy z dnia 22 czerwca 2017 roku o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece wprowadziła możliwość dla jednostek samorządu terytorialnego dofinansowania remontów również przy zabytkach ujętych w Gminnych Ewidencjach Zabytków. Dotacje i granty z większości źródeł adresowane są do właścicieli obiektów zabytkowych, a więc kościołów i związków wyznaniowych, samorządów, organizacji pozarządowych, wspólnot mieszkaniowych oraz osób prywatnych.

Obok źródeł finansowania dedykowanych ochronie dziedzictwa kulturowego, właściciele mogą korzystać z dotacji np. na remonty czy prace konserwatorskie w ramach funduszy lub programów związanych z obecną lub przyszłą funkcją obiektów.

Finansowanie ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce odbywa się z różnych źródeł. Należą do nich:

- Źródła publiczne (np. budżet państwa, budżet jednostek samorządów terytorialnych wszystkich szczebli, środki Unii Europejskiej, inne źródła zewnętrzne);
- Źródła prywatne (osób fizycznych, organizacji pozarządowych - stowarzyszeń, fundacji, kościelnych osób prawnych itp.).

1. Gmina Knyszyn

Z budżetu Gminy Knyszyn mogą być udzielane dotacje na mocy uchwały Rady Miejskiej w Knyszynie. Aktualnie obowiązująca jest uchwała nr LIII/ 335/24 Rady Miejskiej w Knyszynie z dnia 29 marca 2024 r. w sprawie określenia zasad udzielania dotacji celowych

na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach włączonych do rejestru zabytków lub gminnej ewidencji zabytków.

2. Samorząd Województwa Podlaskiego

Samorząd Województwa Podlaskiego w ramach posiadanych środków, udziela dotacji celowych na prace konserwatorskie i budowlane w drodze konkursu. Zasady i tryb udzielania dotacji określa uchwała nr LV/868/2023 Sejmiku Województwa Podlaskiego z dnia 25 września 2023 r. w sprawie zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, znajdującym się na terenie województwa podlaskiego.

3. Podlaski Wojewódzki Konserwator Zabytków

Zasady udzielania dotacji określa Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dn. 16 sierpnia 2017 roku w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz.U. z 2023r. poz. 2425 z późn. zm.) Szczegółowe zasady zostały zawarte w „Regulaminie w sprawie trybu i zasad udzielania dotacji celowej przez Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków położonym na obszarze województwa podlaskiego.”

4. Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków

Fundusz został powołany na mocy nowelizacji Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków (art. 83b) i fizycznie zaczął funkcjonować 1 stycznia 2018 r. Jest państwowym funduszem celowym, którego dysponentem jest Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Przychody Funduszu pochodzą z wpływów z kar administracyjnych pieniężnych (od 500 zł do 500 tys. zł) za naruszenia przepisów Ustawy, a jego środki będą przeznaczone na dofinansowanie nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich lub restauratorskich przy zabytkach wpisanych na Listę Skarbów Dziedzictwa albo do rejestru zabytków.

5. Programy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Programy Ministra z zakresu kultury mają na celu dofinansowanie zadań o charakterze projektowym z wyłączeniem stałej działalności kulturalnej podmiotów. Skierowane są do instytucji kultury, organizacji pozarządowych, instytucji filmowych, szkół i uczelni

wyższych, jednostek samorządu terytorialnego, podmiotów gospodarczych, kościołów i związków wyznaniowych oraz ich osób prawnych. Osoby fizyczne nie są uprawnione do składania wniosków poza jednym programem – Ochrona zabytków.

6. Urząd Wojewódzki Województwa Podlaskiego

Wojewoda może w drodze porozumienia powierzyć jednostce samorządu terytorialnego obowiązek utrzymania grobów i cmentarzy wojennych z jednoczesnym przekazaniem odpowiednich funduszy.

7. Fundusz Kościelny

Fundusz Kościelny stanowi wyodrębnioną pozycję w części 43 budżetu państwa - wyznania religijne oraz mniejszości narodowe i etniczne, w dziale 758 – różne rozliczenia, w rozdziale 75822 – Fundusz Kościelny, której dysponentem jest minister właściwy do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych – obecnie Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji.

Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji informuje, iż maksymalna kwota udzielonej dotacji z Funduszu Kościelnego w roku 2025 będzie wynosić 200.000,00 zł. W uzasadnionych przypadkach, uwzględniających ważny interes społeczny, Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji może udzielić wyższej dotacji niż 200.000,00 zł.

8. Konkurs „Zabytek Zadbane”

„Zabytek Zadbane” to konkurs o wieloletniej tradycji, już od 1975 r. promuje właścicieli i zarządców obiektów zabytkowych, którzy w sposób wzorowy prowadzą prace budowlane, konserwatorskie, rewaloryzacyjne i adaptacyjne, a także działają systematycznie na rzecz właściwego utrzymania zabytków zgodnie z najwyższymi standardami badawczymi i wykonawczymi. Ma na celu promocję właściwej opieki nad zabytkami – prowadzonych wzorowo prac badawczych, konserwatorskich, rewaloryzacyjnych i adaptacyjnych, a także systematycznych działań na rzecz właściwego utrzymania zabytków. Nadzór nad Konkursem w imieniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego sprawuje Generalny Konserwator Zabytków. Procedury konkursowe prowadzi Narodowy Instytut Dziedzictwa. Konkurs ma charakter otwarty i nieodpłatny, adresowany jest do właścicieli, posiadaczy i zarządców obiektów zabytkowych włączonych do rejestru zabytków nieruchomych. Zgłoszeń obiektów włączonych do rejestru zabytków nieruchomych mogą dokonywać ich właściciele, posiadacze i zarządcy, a także Wojewódzcy Konserwatorzy Zabytków lub konserwatorzy samorządowi oraz kierownicy delegatur Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków. Nagrodzenie i wyróżnienia otrzymują dyplomy Generalnego Konserwatora Zabytków i tablice „Zabytku Zadbanego” do oznakowania obiektów.

Nagrodzone zabytki są prezentowane w dedykowanych wydawnictwach Narodowego Instytutu Dziedzictwa, przekazywanych właścicielom zabytków i przedstawicielom ogólnopolskiego środowiska konserwatorskiego

Środki pochodzące z budżetu Unii Europejskiej:

- Fundusze Europejskie dla Podlaskiego 2021 – 2027;
- Plan Strategiczny dla Wspólnej Polityki Rolnej na lata 2023-2027
- Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko 2021 – 2027.

13. WYDATKI GMINY NA OPIEKĘ NAD ZABYTKAMI W LATACH 2017- 2025

Należy stwierdzić, że ważne jest to, aby gmina również z własnej inicjatywy podjęła próbę wygospodarowania w swoim budżecie środków w rozdziale 92120 - Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami.

W ostatnich latach wydatki gminy na opiekę nad zabytkami wynosiły:

Dotacje celowe:

2017 r. – Rada Miejska w Knyszynie udzieliła dotacji celowej na prace remontowo-konserwatorskie i restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, którym jest lamus plebański będący własnością parafii rzymskokatolickiej w Knyszynie w wysokości 3 600 zł.

2024 r. – Gmina Knyszyn zawarła umowę z Parafią Rzymskokatolicką pw. św. Jana Apostoła i Ewangelisty w Knyszynie na udzielenie dotacji celowej na realizację zadania pn. „Prace konserwatorskie wypraw malarskich ścian nawy głównej oraz stolarki zabytkowego sklepienia kościoła pw. św. Jana Apostoła i Ewangelisty w Knyszynie”. Dotacja w kwocie 1 788 999,99 zł będzie udzielona ze środków Gminy Knyszyn oraz ze środków Rządowego Programu Odbudowy Zabytków.

Przedsięwzięcia realizowane na obszarze objętym ochroną konserwatorską w 2023 r.:

- 1) roboty budowlane dotyczące zadania pn. „Przebudowa drogi gminnej ul. Zamoyskiego w Knyszynie”. Prace remontowe swym zakresem obejmowały m. in.: wykonanie nawierzchni jezdni z kostki betonowej, wykonanie chodników dla pieszych z płyt betonowych, wykonanie zjazdów z kostki betonowej, wykonanie wzmocnienia poboczy z płyt ażurowych, wykonanie zielenca oraz montaż znaków drogowych.

Na realizację zadania Gmina Knyszyn pozyskała dofinansowanie w 95% z Programu Rządowy Fundusz Polski Ład: Program Inwestycji Strategicznych w wysokości 1 059 067,15 zł. Wartość całkowita inwestycji to 1 114 807,53zł. Wkład finansowy Gminy Knyszyn – 55 740,38 zł
Przedmiotowa inwestycja realizowana była na działce nr 2300/2, na terenie części miasta Knyszyna włączonej do rejestru zabytków Decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku z dnia 10 stycznia 1957 r. pod numerem A- 523.

- 2) zadanie pn. „Kościelna 6 - gdzie historia łączy się z rekreacją”, polegające na budowie placu zabaw wraz z zagospodarowaniem terenu w Knyszynie przy ul. Kościelnej 6. Zakres rzeczowy operacji, oprócz zakupu, dostawy i montażu urządzeń zabawowych obejmował także zakup ławek, koszy na śmieci, tablicy z regulaminem, utwardzenie terenu oraz oświetlenie i monitoring. Przedmiotowa inwestycja realizowana była na działce nr 2300/2, na terenie części miasta Knyszyna włączonej do rejestru zabytków Decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku z dnia 10 stycznia 1957 r. pod numerem A-523. Na działce usytuowany jest dom drewniany staromiejski wpisany do rejestru zabytków decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku z dnia 14 lutego 1977 r., nr rejestru A-537.

Operacja pn. „Kościelna 6 – gdzie historia łączy się z rekreacją” realizowana w ramach Lokalnej Strategii Rozwoju LGD Puszcza Knyszyńska na lata 2014 – 2020, współfinansowana była ze środków Unii Europejskiej w ramach działania 19 LEADER, poddziałania 19.2 „Wsparcie na wdrażanie operacji w ramach strategii rozwoju lokalnego kierowanego przez społeczność”. Koszt inwestycji wyniósł 188 996,51zł (w tym dofinansowanie ze środków EFRROW 95 399,00 zł). Wkład finansowy Gminy Knyszyn – 54 528,71 zł.

- 3) roboty budowlane dotyczące zadania pn.: „Przebudowa chodnika w ciągu drogi gminnej Nr 104779B oraz przebudowa drogi wewnętrznej w miejscowości Knyszyn – Zamek”. Przedmiotem inwestycji było m.in. rozebranie nawierzchni i chodników wraz z obrzeżami i wykonanie nowych chodników, zjazdów, ustawienie nowych obrzeży i krawężników, przebudowa drogi wewnętrznej, wykonanie trawników dywanowych za chodnikiem. Na realizację zadania Gmina Knyszyn pozyskała dofinansowanie w 98% z Programu Rządowy Fundusz Polski Ład: Program Inwestycji Strategicznych w wysokości 523 617,42 zł. Wartość całkowita inwestycji to 534 303,49 zł. Wkład finansowy Gminy Knyszyn – 10 686,07 zł. Przedmiotowa inwestycja realizowana była na terenie części miejscowości Knyszyn – Zamek włączonej do rejestru zabytków Decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku Nr 637 z dnia 25.11.1986 r.

14. PODSUMOWANIE

Gminny Program Opieki nad zabytkami służy usystematyzowaniu działań podejmowanych przez Gminę Knyszyn prowadzących do zachowania walorów, krajobrazu kulturowego i zabytków znajdujących się na obszarze gminy. Ma pomóc w aktywnym zarządzaniu zasobem stanowiącym dziedzictwo kulturowe gminy. Wskazane w programie działania są skierowane na poprawę stanu zabytków, ich rewaloryzację oraz zwiększenie dostępności do nich dla mieszkańców i turystów.

Załączniki:**Nr. 1 Gminna Ewidencja Zabytków Nieruchomych**

L.p.	Miejscowość	Obiekt	Adres	Informacja o wpisie do rej.
1.	Chobotki	Park		
2.	Chobotki Kolonia	Park		
3.	Kalinówka Kościelna	Kościół parafialny p.w. św. Anny	Kalinówka Kościelna 39	A-520 z 29.12.1964
4.	Kalinówka Kościelna	Cmentarz przykościelny	Kalinówka Kościelna 39	
5.	Kalinówka Kościelna	Brama- dzwonnica	Kalinówka Kościelna 39	
6.	Kalinówka Kościelna	Lamus	Kalinówka Kościelna 39	A-519 z 22.11.1958
7.	Kalinówka Kościelna	Cmentarz parafialny	Kalinówka Kościelna 1	A-117 z 20.12.1995
8.	Kalinówka Kościelna	Brama przejazdowa na cmentarzu parafialnym	Kalinówka Kościelna 1	
9.	Kalinówka Kościelna	Budynek inwentarsko- gospodarczy plebański	Kalinówka Kościelna 39	
10.	Kalinówka Kościelna	Wiatrak paltrak		
11.	Knyszyn	Teren części miasta		A-523 z 10.01.1957
12.	Knyszyn	Kościół parafialny p.w. św. Jana Apostoła i Ewangelisty	ul. Kościelna 3	A-535 z 20.10.1966
13.	Knyszyn	Cmentarz przykościelny	ul. Kościelna 3	
14.	Knyszyn	Plebania	ul. Kościelna 3	
15.	Knyszyn	Lamus plebański	ul. Kościelna 3	A-536 z 22.01.1953
16.	Knyszyn	Cmentarz rzymskokatolicki	ul. Tykocka	
17.	Knyszyn	Cmentarz rzymskokatolicki (nieistniejący)	Rynek	
18.	Knyszyn	Cmentarz unicki (nieistniejący)	ul. Białostocka 36	
19.	Knyszyn	Budynek szpitalny	ul. Grodzieńska 96	A-225 z 19.03.2009
20.	Knyszyn	Dom mieszkalny	ul. Legionowa 2	

21.	Knyszyn	Dom	ul. Kościelna 6	A-537 z 14.02.1977
22.	Knyszyn	Dom	Rynek 3	
23.	Knyszyn	Dom	Rynek 4	
24.	Knyszyn	Dom	ul. Tykocka 69	
25.	Knyszyn	Manufaktura tkacka	Białostocka 38	
26.	Knyszyn - Zamek	Zespół dworski starostów knyszyńskich		
27.	Knyszyn- Zamek	Park dworski		637 z 25.11.1986
28.	Knyszyn	Budynek mieszkalny	ul. Grodzieńska 89	
29.	Knyszyn	Cmentarz prawosławny		
30.	Knyszyn	Cmentarz ewangelicki		
31.	Knyszyn	Cmentarz żydowski		A-629 z 19.11.2019 r.
32.	Ogrodniki	Park		635 z 25.11.1986
33.	Ogrodniki- Kolonia	Park dworski		636 z 10.12.1986

Nr 2. Zabytki nieruchome włączone do rejestru zabytków

l.p.	Miejscowość	Obiekt	Adres	Nr	Data wpisu
1	Kalinówka Kościelna	Kościół parafialny p.w. św. Anny	Kalinówka Kościelna 39	A-520	29.12.1964
2	Kalinówka Kościelna	Cmentarz parafialny	Kalinówka Kościelna 1	A-117	20.12.1995
3	Kalinówka Kościelna	Lamus	Kalinówka Kościelna 39	A-519	22.11.1958
4	Knyszyn	Teren części miasta		A-523	10.01.1957
5	Knyszyn	Kościół parafialny p.w. św. Jana Apostoła i Ewangelisty	ul. Kościelna 3	A-535	20.10.1966
6	Knyszyn	Lamus plebański	ul. Kościelna 5	A-536	22.01.1953
7	Knyszyn	Dom	ul. Kościelna 6	A-537	14.02.1977
8	Knyszyn- Zamek	Park dworski (pozostałości)		637	25.11.1986
9	Knyszyn	Budynek szpitalny	ul. Grodzieńska 96	A-225	19.03.2009
10	Knyszyn	Cmentarz żydowski		A -629	19.11.2019
11	Ogrodniki	Park		635	25.11.1986
12	Ogrodniki- Kolonia	Park		636	10.12.1986

Nr 3. Wykaz zabytków ruchomych włączonych do rejestru zabytków województwa podlaskiego (źródło: pismo PWKZ z 06 listopada 2019 r.)

1. Kalinówka Kościelna

1.1. Kościół parafialny p.w. św. Anny

- 1.1.1. ołtarz główny, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.2. obraz z wyobrażeniem Matki Boskiej z dzieciątkiem, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.3. rzeźba przedstawiająca św. Stanisława, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.4. rzeźba przedstawiająca św. Kazimierza, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.5. rzeźba przedstawiająca anioła, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.6. rzeźba przedstawiająca anioła zabijającego smoka, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.7. rzeźba przedstawiająca anioła, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.8. rzeźba przedstawiająca anioła, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.9. rzeźba przedstawiająca anioła, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.10. rzeźba przedstawiająca anioła, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.11. obraz owalny z przedstawieniem św. Leonarda /?/, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.12. krucyfik z Chrystusem ukrzyżowanym, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.13. krucyfik z Chrystusem ukrzyżowanym, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.14. rzeźba przedstawiająca Świętą, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.15. rzeźba przedstawiająca Świętą, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.16. krucyfik z Chrystusem ukrzyżowanym, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.17. ornat biały, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.18. ornat biały, nr rej.: 273 Dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.19. dzwon, nr rej.: 273 dec. z dnia 27.06. 1973 r. l. dz. KL.WKZ-660/3/73
- 1.1.20. instrument muzyczny- organy, nr rej. 389 z dnia 22 grudnia 1994 r. l. dz. WKZ-5330/19/94

2. Knyszyn

2.1. Kościół parafialny p.w. Św. Jana Apostoła i Ewangelisty

- 2.1.1. Obraz z wyobrażeniem św. Jana Ewangelisty, nr rej.: B- 252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l.dz. KL.WKZ -660/9/71
- 2.1. 2. obraz z wyobrażeniem Matki Boskiej Niepokalanego Poczęcia, nr rej.: B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l.dz. KL.WKZ -660/9/71

- 2.1. 3. obraz z wyobrażeniem św. Łukasza, nr rej.:
B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l. dz. KL.WKZ -660/9/71
- 2.1. 4. obraz z wyobrażeniem św. Marka, nr rej.:
B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l. dz. KL.WKZ -660/9/71
- 2.1. 5. obraz z wyobrażeniem św. Jana, nr rej.:
B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l. dz. KL.WKZ -660/9/71
- 2.1. 6. obraz z wyobrażeniem św. Mateusza, nr rej.:
B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l. dz. KL.WKZ -660/9/71
- 2.1. 7. rzeźba przedstawiająca świętego franciszkanina, nr rej.:
B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l. dz. KL.WKZ -660/9/71
- 2.1. 8. rzeźba przedstawiająca świętego franciszkanina, nr rej.:
B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 R. l. dz. KL.WKZ -660/9/71
- 2.1. 9. rzeźba przedstawiająca świętego franciszkanina, nr rej.:
B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l. dz. KL.WKZ -660/9/71
- 2.1. 10. rzeźba przedstawiająca świętego franciszkanina, nr rej.:
B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l.dz. KL.WKZ -660/9/71
- 2.1. 11. rzeźba przedstawiająca niewiastę, nr rej.:
B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l. dz. KL.WKZ -660/9/71
- 2.1. 12. rzeźba przedstawiająca niewiastę, nr rej.:
B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l.dz. KL.WKZ -660/9/71
- 2.1. 13. rzeźba przedstawiająca młodzieńca, Św. Jana /?/, nr rej.:
B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l.dz. KL.WKZ -660/9/71
- 2.1. 14. kielich barokowy, nr rej.:B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l.dz. KL.WKZ -660/9/71
- 2.1. 15. kielich późnogotycki, nr rej.:B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l.dz. KL.WKZ –
660/9/71
- 2.1. 16. wasculum puszka renesansowa, nr rej.: B-252 dec. z dnia 30.08.
1971 r. l.dz. KL.WKZ -660/9/71
- 2.1. 17. ornat czerwony, nr rej.: B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l.dz. KL.WKZ -660/9/71
- 2.1. 18. ornat biały, nr rej.: B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. .dz. KL.WKZ- 660/9/71
- 2.1. 19. ornat biały, nr rej.: B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l.dz. KL.WKZ – 660/9/71
- 2.1. 20. tarcze herbowe (sztuk 2), nr rej.: B-252 dec. z dnia 30.08. 1971 r. l.dz. KL.WKZ –
660/9/71
- 2.1.21. Instrument muzyczny- organy, nr rej. 388 z dnia 22 grudnia 1994 r. l. dz. WKZ-
5330/18/94
- 2.1.22. ołtarz główny p.w. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, nr rej. B- 299 z
dnia 18 grudnia 2013 r. l. dz. R. 5140.3.15.2013.IM-J
- 2.1.23. tabernakulum nr rej. 299 z dnia 18 grudnia 2013 r. l. dz. R. 5140.3.15.2013.IM-J
- 2.1.24. obraz- Matka Boska Nieustającej Pomocy wraz z ramą, nr rej. B- 299 z dnia 18
grudnia 2013 r. l. dz. R. 5140.3.15.2013.IM-J
- 2.1.25. ołtarz boczny p.w. Matki Boskiej Różańcowej, nr rej. B- 299 z dnia 18
grudnia 2013 r. l. dz. R. 5140.3.15.2013.IM-J
- 2.1.26.obraz - Matka Boska Różańcowa w typie Pompejańskim wraz z ramą, nr rej. B- 299 z dnia
18 grudnia 2013 r. l. dz. R. 5140.3.15.2013.IM-J
- 2.1.27. obraz Przemienienie Pańskie, nr rej. B- 299 z dnia 18 grudnia 2013 r. l. dz. R.
5140.3.15.2013.IM-J
- 2.1.28.ołtarz boczny p.w. Św. Józefa Oblubieńca, nr rej. B- 299 z
dnia 18 grudnia 2013 r. l. dz. R. 5140.3.15.2013.IM-J
- 2.1.29. rzeźba - Św. Ap. Piotra , nr rej. B- 299 z dnia 18 grudnia 2013 r. l. dz. R.
5140.3.15.2013.IM-J
- 2.1.30. rzeźba- św. Ap. Pawła , nr rej. B- 299 z dnia 18 grudnia 2013 r. l. dz. R.
5140.3.15.2013.IM-J

- 2.1.31. obraz Serce Jezusowe, nr rej. B- 299 z dnia 18 grudnia 2013 r. l. dz. R.
5140.3.15.2013.IM-J
- 2.1.32. Ołtarz boczny (szt. 2) p.w. Serca Jezusowego i p.w. Antoniego Padewskiego, nr rej.
B- 299 z dnia 18 grudnia 2013 r. l. dz. R. 5140.3.15.2013.IM-J
- 2.1.33. tabernakulum (szt.2) nr rej. B- 299 z dnia 18 grudnia 2013 r. l. dz. R.
5140.3.15.2013.IM-J

Nr. 4. Zabytki (stanowiska) archeologiczne włączone do Wojewódzkiej ewidencji zabytków (niewłączone do rejestru zabytków)

L.p.	Miejscowość	Numer obszaru AZP	Nr stanowiska w miejscowości	Nr stanowiska na obszarze
1.	CHOBOTKI	32-85	2	10
2.	CHOBOTKI	32-85	3	11
3.	CHOBOTKI	32-85	4	12
4.	CHOBOTKI	32-85	5	13
5.	CHOBOTKI	32-85	6	14
6.	CHOBOTKI	32-85	7	15
7.	CZECHOWIZNA	33-83	3	3
8.	CZECHOWIZNA	33-83	4	4
9.	CZECHOWIZNA	33-83	5	5
10.	CZECHOWIZNA	33-83	6	6
11.	CZECHOWIZNA	33-83	7	7
12.	CZECHOWIZNA	33-83	8	9
13.	CZECHOWIZNA	33-84	9	6
14.	CZECHOWIZNA	33-84	10	7
15.	CZECHOWIZNA	33-84	11	8
16.	CZECHOWIZNA	33-84	12	9
17.	CZECHOWIZNA	33-84	13	10
18.	CZECHOWIZNA	33-84	14	11
19.	CZECHOWIZNA	33-84	15	12
20.	CZECHOWIZNA	33-84	16	13
21.	CZECHOWIZNA	33-84	17	14
22.	CZECHOWIZNA	33-84	18	15
23.	CZECHOWIZNA	33-84	19	16
24.	GRĄDY	33-85	1	3
25.	GRĄDY	33-85	2	4
26.	GRĄDY	33-85	3	5
27.	GRĄDY	33-85	4	6
28.	GRĄDY	33-84	6	17
29.	GRĄDY	33-84	7	18
30.	GRĄDY	33-84	8	19
31.	GUZY	32-84	1	25
32.	GUZY	32-84	2	27
33.	GUZY	32-84	3	28
34.	GUZY	32-84	4	29
35.	GUZY	32-84	5	30
36.	GUZY	32-84	6	31
37.	GUZY	32-84	7	32
38.	GUZY	32-84	8	33
39.	JASKRA	32-84	2	34
40.	JASKRA	32-84	3	35
41.	JASKRA	32-84	4	51
42.	JASKRA	32-84	5	52
43.	JASKRA	32-84	6	53

44.	JASKRA	32-84	7	54
45.	JASKRA	32-84	8	20
46.	KALINÓWKA KOŚCIELNA	32- 84	3	26
47.	KALINÓWKA KOŚCIELNA	32- 84	4	39
48.	KALINÓWKA KOŚCIELNA	32- 84	5	40
49.	KALINÓWKA KOŚCIELNA	32- 84	6	41
50.	KALINÓWKA KOŚCIELNA	32- 84	7	43
51.	KNYSZYN	33-84	1	1
52.	KNYSZYN	33-83	2	8
53.	KNYSZYN	33-84	3	2
54.	KNYSZYN	33-84	5	21
55.	KNYSZYN	33-84	6	22
56.	KNYSZYN	33-84	7	23
57.	KNYSZYN	33-84	8	24
58.	KNYSZYN	33-84	9	25
59.	KNYSZYN	33-84	10	26
60.	KNYSZYN	33-84	11	27
61.	KNYSZYN	33-84	12	28
62.	KNYSZYN	33-84	13	29
63.	KNYSZYN	33-84	14	30
64.	KNYSZYN	33-84	15	31
65.	KNYSZYN	33-84	16	32
66.	KNYSZYN	33-84	17	33
67.	KNYSZYN	33-84	18	34
68.	KNYSZYN	33-84	19	4
69.	KNYSZYN	33-84	20	3
70.	NOWINY KASJERSKIE	33-85	1	15
71.	NOWINY KASJERSKIE	33-85	2	16
72.	NOWINY KASJERSKIE	33-85	3	17
73.	NOWINY KASJERSKIE	33-85	4	18
74.	NOWINY KASJERSKIE	33-85	5	19
75.	NOWINY KASJERSKIE	33-85	6	20
76.	OGRODNIKI	32-84	2	44
77.	OGRODNIKI	32-84	3	46
78.	OGRODNIKI	32-84	4	47
79.	OGRODNIKI	32-84	5	48
80.	OGRODNIKI	32-84	6	49
81.	OGRODNIKI	32-84	7	50
82.	PONIKLICA	33-85	1	21
83.	PONIKLICA	33-85	2	22
84.	PONIKLICA	33-85	3	23
85.	PONIKLICA	33-85	4	24
86.	PONIKLICA	33-85	5	25
87.	PONIKLICA	33-85	6	26

88.	PONIKLICA	33-85	7	27
89.	PONIKLICA	33-85	8	28
90.	PONIKLICA	33-85	9	29
91.	WODZIŁÓWKA	33-85	1	1
92.	WODZIŁÓWKA	33-85	2	2
93.	WODZIŁÓWKA	33-85	3	30
94.	WOJTÓWCE	32-84	1	36
95.	WOJTÓWCE	32-84	2	37
96.	WOJTÓWCE	32-84	3	38
97.	WOJTÓWCE	32-84	4	42
98.	WOJTÓWCE	32-84	5	45
99.	ZOFIÓWKA	33-85	1	7
100.	ZOFIÓWKA	33-85	2	8
101.	ZOFIÓWKA	33-85	3	9